

НАРОДОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

З. Д. ХОДАКОВСЬКОГО

Феномен Ходаковського почали науково досліджувати в сорокових роках ХІХ століття, перші серйозні статті про нього з'явилися після 1840 року. Передусім містили біографію, де наголошувалося, що Ходаковський був досить загадковою особистістю, а його безперечно багате, оригінальне й неймовірне, хоча й коротке, життя пробуджувало цікавість, особливо серед романтиків. Тому, скажімо, типовий представник цього покоління Едвард Дембовський у листі зазначає, що пізнання Ходаковського: «Такого могутнього, таємничого і маловідомого чоловіка є обов'язком для кожного слов'янина». Саме цьому питанню була присвячена ціла серія статей: Войниловича, Дембовського, Ходзька, Скімборовича, Лелевеля, а серед іноземних авторів — Запа й Старчевського¹.

Земляк Ходаковського Леслав Войнилович описував деякі деталі його молодості, він остаточно пояснив, яким було його справжнє прізвище², він же перший назвав його ім'я. Утім Войнилович не уник хибної інформації, вважаючи, що Чарноцький перебував на батьківщині аж до 1812 р.; він нічого не знав про його арешт. Домінік Ходзько також шукав відомості про Чарноцького в його рідних, у Лечешині, де знайшов кілька документів: портрет Ходаковського (копію він надіслав Адаму Гонорому Кірковову), мапу маєтку Чарноцьких, намальовану шестилітнім Адамом, його переклад роману Карамзіна під назвою: «Марфа Посадниця» і чернетку листа пізнішого періоду до Захара Карнеєва, з якої Ходзько почерпнув деякі деталі його біографії. Він висловив слушне припущення, що автобіографія Ходаковського, якою користувався Старчевський, є фальсифікатом. Натомість про доробок Ходаковського Ходзько не мав жодного уявлення; його трактат «Про дохристиянське слов'янство» у «Наукових студіях» і його передрук у «Львівському щоденнику» вважав двома різними працями.

---

¹ Усі згадані праці були представлені у бібліографії праць про Ходаковського, розміщеній у кінці цієї статті.

² Справжнє ім'я Ходаковського першим подав Е.Марильський у: *Wspomnienia zgonu zasłużonych w narodzie Polaków*, Warszawa 1829, s. 245.

Прогалини у біографії Ходаковського в значній мірі заповнили Лелевель і Скімборович, тому що обоє були ознайомлені з його щоденником під назвою «Моя небажана подорож» (який невдовзі зник), а отже, черпали інформацію з цього цінного джерела (пор. наступ. розділ).

Біографічний нарис Ходаковського двічі представив Олександр Н.Піпін. Зокрема, у розділі своєї «Історії російської етнографії». Піпін критично оцінював етнографічні дослідження Ходаковського і звертав увагу на те, що йому бракувало точного наукового методу, але визнавав, що Ходаковський був піонером у цій сфері, а завдяки його фантастичному ентузіазмові він мав серйозний вплив на розвиток слов'янської етнографії.

Під кінець минулого століття була опублікована монографія Францішка Равити Гавронського під назвою: «Зоріан Доленга Ходаковський, його життя і творчість» (Львів 1898). Вона складалася з двох частин. У першій, під назвою: «Біографія» автор досить скрупульозно зібрав результати досліджень своїх попередників, піддав їх критичному оцінюванню і доповнив новими деталями, які він отримав з опублікованого тоді листування Ходаковського. Попри недосконалість (автор не мав певного матеріалу), ця частина монографії є основним джерелом відомостей про життя Ходаковського.

Цікавішою для нас є друга частина праці Гавронського. У першому її розділі автор намагається дізнатися генезу діяльності Ходаковського. Тут він представляє досить загальний розвиток зацікавлення фольклором у європейській літературі: подає приклад народної сербської пісні, переробленої Гете, згадує про збірку казок братів Грімм, про пісні Оссіана, про діяльність Караджича в контексті проявів народознавчих інтересів у Росії, а також (вже після 1830 року) у Чехії. Дивно, ані слова він тут не згадує про Гердера. Врешті, він робить висновок, що в Ходаковського не знайдемо жодних польських впливів. На польському ґрунті він бачив двох попередників Ходаковського: Гуго Коллонтая і Яна Потоцького, але й тут не представив доказів чи прикладів.

У наступному розділі Гавронський намагається захистити Ходаковського від закиду Піпіна щодо дилетантства й доводить, що він мав серйозну історичну підготовку, «досконало» знав польські й слов'янські історичні джерела, а також давню польську літературу. Тут він називав ці праці так, ніби знав цілий доробок Ходаковського, і цей перелік значно збільшив. Він також переказав трактат «Про дохрис-

тиянське слов'янство». Два наступні розділи книги Гавронського містять різні зіставлення відомостей, які частково взяті з листування Ходаковського, а частково з попередніх праць. Тут можна знайти інформацію про етнографічні матеріали Зоріана, про його друковані праці та про долю рукописних матеріалів (останні досить солідні й цінні). Нарешті, автор робить достатньо загальний огляд археологічних досліджень, але без якої-небудь критичної оцінки, від якої явно ухилився. Взагалі, Гавронський часто уникає власної точки зору; наприклад, пише так: «Я не критикую поглядів Ходаковського, адже це не в моїй компетенції», в іншому місці, згадуючи про концепцію Ходаковського, яка стосується місцевого походження географічних назв, зазначає: «Не буду критикувати цю думку» і т.д.

В останньому розділі, під назвою: «Вплив Ходаковського на його сучасників», Гавронський зумів назвати прізвище тільки одного письменника — Кристина Ляха Ширми, і більше нікого.

На додаток треба сказати, що Гавронський не повністю використав уже тоді опублікований доробок Ходаковського, не говорячи вже про рукописи, до яких він не мав доступу. Наприклад, про трактат «Разыскания...» згадав лише в двох реченнях, коротко переказав «Проект наукової подорожі Росією», згадав замітку під назвою «Гуляйгород», а важливий і великий етимологічний трактат під назвою: «Спроба пояснення слів: «kniaź, ksiądz» мимоходом назвав «нотаткою». Книжка Гавронського вже давно не відповідає вимогам монографії; особливо її друга частина.

Зацікавлення постаттю Ходаковського і його науковою діяльністю зростає на межі XIX і XX ст. Після Пипіна і Гавронського в першому десятилітті XX століття практично одночасно з'являються дві публікації, які заслуговують на увагу: «Піонер української етнографії» Василя Доманицького (1905) і книжка «Польское славяноведение» А. Францева (1906), у якій цілий розділ був присвячений Ходаковському. Доманицький подає біографію, не додаючи нічого нового, опираючись, в основному, на Гавронського, до того ж робить дві грубі помилки. Цінною в його статті є інформація про збірку народних пісень Ходаковського; шкода тільки, що інформації зовсім мало, хоча Доманицький безпосередньо користувався цією збіркою.

Францев натомість віднайшов невідоме до того листування Ходаковського із царським міністром освіти, що дозволило значно

доповнити біографію періоду перебування в Росії, мало того — автор помістив у бібліографічних показниках своєї книжки цю кореспонденцію та інші документи, які стосуються діяльності Ходаковського.

У період міжвоєнного двадцятиліття була опублікована стаття Тадеуша Турковського в «Польському біографічному словнику» і стаття проф. Станіслава Пігоня під назвою «Особливий дилетант перед судом учених» («Dyletant osobliwy przed sądem uczonych» у книжці: «Z dawnego Wilna», Wilno, 1929, s. 1–16 — «З колишнього Вільна»), у якій — завдяки отриманню раніше незнаних матеріалів з архіву Віленського освітнього округу¹ — була пояснена історія невдалих спроб Ходаковського отримати постійну грошову допомогу у Віленському університеті. Ходаковського тут названо попередником нового напрямку, якого доля протиставила віленським ученими, очільником яких був відомий науковець, прибічник старого способу мислення Ян Снядецький.

У повоєнний період з'явилося ще кілька статей, присвячених Ходаковському. Образ нашого етнографа і археолога згадав Адам Фішер, публікуючи в журналі «Lud» (1946, т. XXXVI, ст. 89–106) короткий біографічний нарис, який, зрештою, не містить нічого нового. Треба зазначити, що Фішер називає Ходаковського «творцем науки про минуле слов'ян» (с. 102), але не обґрунтовує цього твердження.

Також Анджей Поппе в статті «U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784–1895)» («Біля джерел прогресивної історіографії шляхетського революціонізму: Зоріан Доленга Ходаковський (1784–1825)» // «Kwartalnik Historyczny»; 1955, № 2, с. 13–35) найбільше уваги присвячує біографії. Із біографічних деталей подає дату (рік) арешту Ходаковського. Представляючи його суспільні погляди, підкреслює їх антифеодальний і антиклерикальний характер, а в загальній характеристиці досліджень Ходаковського про минуле слов'ян звертає увагу на питання генези державності Русі й слушно оцінює (попри відсутність вичерпних аргументів) погляди Ходаковського, які були протиставлені панівній тоді норманській концепції.

Як дослідника «Слова о полку Ігоревім» Ходаковського представив Ф.Й. Прийма у статті «Зориан Доленга Ходаковський и его наблю-

---

¹ Тут же містяться ще два документи: Уваги Яна Снядецького стосовно праці З.Д. Ходаковського, датовані листопадом 1818 (с. 17–19) та лист А.Є. Чарториського до Ш.Малевського від 4/16 березня 1819 (с. 19–22).

дення над «Словом о полку Игореве (Труды отдела древнерусской литературы. 1951, VIII, ст. 71–92), доводячи, що дослідник був єдиним і найкращим знавцем давньоруської пам'ятки.

У попередніх дослідженнях над Ходаковським практично повністю було пропущено питання сприйняття його ідеї в польській романтичній літературі. Ці прогалини повністю заповнила праця проф. Чеслава Згожельського «Z dziejów sławy Zoriana Dołęgi Chodakowskiego» («З історії слави Зоріана Доленги Ходаковського» // Pamiętnik Słowiański, 1955, с. 110–136). У ній в основному йдеться про постать самого Ходаковського (як свідчить назва), а якщо вжити влучний вислів автора — висвітлюється легенда, яка з плином часу розростається довкола Ходаковського; саме це цінне й нове в праці. Указуючи на те, як навколо постаті Ходаковського утворювався «міф освітлений блиском поезії», згадує автор і повністю забутий твір Домініка Магнушевського «Mistrz» («Майстер»), де Ходаковський був представлений як передвісник романтизму і як протилежність Яна Снядецького та грона класиків. Потім автор обговорює повість Люціана Семенського під назвою «Przygoda podróżnika» («Пригода мандрівника»), у якій героєм також є Ходаковський, і далі доводить, що літературна генеалогія постаті поета Юстина з повісті Крашевського «Два світи» має зв'язок із Ходаковським. А під кінець трактату стверджує, що між нашим Зоріаном і постаттю Зоріана з «Короля–Духа» Словацького є глибша спорідненість, не тільки на рівні імен, але й на ідейному рівні.

Останнім був виданий трактат Л.І. Ровнякової «Русско–польский этнограф и фольклорист З.Доленга–Ходаковский и его архив» (у колективній монографії: Из истории русско–славянских литературных связей XIX в. – Москва–Ленинград, 1963, с. 58–94), у якій авторка проаналізувала рукописну спадщину Ходаковського в Ленінграді, а, зокрема, листи, адресовані Ходаковському. Вона також зупиняється в короткому нарисі на біографії та діяльності Ходаковського.

* * *

Отже, можемо зробити висновок із попереднього огляду праць, присвячених Ходаковському: більша їх частина передусім стосується біографії. Саме тому в цій праці ми оминаємо біографію Ходаковського, представляючи тільки ті її деталі, які стосуються нашого питання.

Натомість нас цікавить інша проблема: яке місце Ходаковський займає в польській науці (з урахуванням, по можливості, слов'янського тла), а також у польській літературі.

Визначимо найважливіші питання, якими ми далі будемо займатися в нашій праці.

По–перше, спробуємо дати відповідь на питання: який родовід наукової діяльності і поглядів Ходаковського.

По–друге, звернемося питання національної ідентичності, які в попередніх дослідженнях практично оминали, однак воно в розумінні Ходаковського набуває нового змісту і займає важливе місце в польській літературі доби романтизму.

По–третє, ми приділимо більше уваги баченню Ходаковським народної творчості, передовсім на роль народної символіки в його інтерпретації. Ця проблема донині фактично не розглядалася: можливо тому, що Ходаковський іноді вдавався до дивних висновків і фантазій, які заходили занадто далеко.

По–четверте, значно ширше, ніж це робилося в попередніх працях, будуть обговорюватися історичні концепції: теорія походження слов'ян, питання про первинні кордони прабатьківщини слов'ян та інші.

І, нарешті, у другій частині праці буде представлено сприйняття як наукових, так і літературних ідей, гіпотез і поглядів Ходаковського на тлі літератури романтизму. На першому плані тут буде ідея народності й національності, а також питання збирання пісень, легенд та інших відображень народної культури.

Початок діяльності Ходаковського

У березні 1818 року Ходаковський, запрошений князем Адамом Єжи Чарториським та Людвіком Кропінським¹, під час перебування в Синаві написав невеликий трактат під назвою «O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem» («Про дохристиянське слов'янство»). Він є ніби синтезом його чотирирічних народознавчих і слов'янознавчих пошуків, а також проспектом програми майбутніх досліджень у цьому напрямі. Цей трактат був виданий того ж року в п'ятому (червнево-

---

¹ Лист Ходаковського до Кропінського від 22. III/3 IV 1818, «Biblioteka Warszawska» 1866, т. II, с. 175–177.

му) номері «Наукових студій», програмного видання групи молодих кременецьких літераторів, яке видавалося у Варшаві Глюксбергом. У наступному році він був передрукований у «Львівському щоденнику», що свідчить про його великий успіх.

Успіх такої «розвідочки», — як називав автор свою працю, — є абсолютно винятковим у нашій літературі. У цілому доробку Ходаковського ця праця, із погляду на її обсяг, є невеличкою частиною його спадщини, але можна сміливо стверджувати, що саме завдяки їй прізвище Ходаковського надовго вкоренилося в історії нашої літератури. Частково може й через те, що інші його праці, які друкувалися пізніше в Росії, були в Польщі практично невідомими. Тому, при оцінюванні досягнень Ходаковського, можна й нині говорити про нього виключно як про автора саме цієї роботи.

Леслав Лукашевич і Міхал Вишневський — перші з польських істориків літератури, які почали займатися його працями, власне так оцінювали заслуги Ходаковського¹, а їх наступники мали подібну або трохи відмінну точку зору. З пізніших істориків нашої літератури, варто процитувати думку Хмельовського, який писав, що: «Особистий приклад Чарноцького і його безмежний запал, який відчувається в трактаті «Про дохристиянське слов'янство», плідно вплинув на світогляд молоді, що взялася подорожувати країною й записувати пісні»². Подібно, але з більшим піднесенням, писав Станіслав Кшемінський, який уважав, що: «Робота написана прекрасно, ніби на одному подиху, сповнена віри в неодмінне здійснення мрій і результативність наукових ідей, відкриває широкі горизонти.., вона гаряча, ясна, молода за своїм духом, тому особливо подобалася молодим і багатьох із них запалила, але також знайшла визнання у старших»³. На думку Кшемінського, ці риси гарантують їй «цінність для нащадків».

Корбут присвятив Ходаковському й Бродзінському окремих розділ, де автора розвідки «Про дохристиянське слов'янство» назвав: «Батьком польського народознавства», додаючи в дужках, що: «Чарноцький видав також низку праць російською мовою»⁴.

---

¹ Поп.: L. Łukaszewicz. *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*. — Kraków, 1836, s. 6; M. Wiszniewski. *Historia literatury polskiej*. — T. I. — Kraków, 1840. — S. 191.

² *Historia literatury polskiej*. — T. III. — Warszawa, 1899. — S. 31

³ WIEK XIX. *Sto lat myśli polskiej*. — T. II. — Warszawa, 1907. — S. 383.

⁴ *Literatura polska*. — Warszawa, 1929. — T. II. — S. 384 nn.

У «Нарисі історії польської літератури» Юліуша Кляйнера Ходаковського було названо «апостолом, що звернувся до сільської пісні» (вид. Вроцлав, 1958, т. I, с. 221), натомість Юліан Кшижановський говорить про нього як про «автора відомої праці «Про дохристиянське слов'янство»¹.

Наведених цитат вистачає для того, щоб підтвердити сказане вище. Звісно, усі процитовані думки наголошували на новаторстві й сильному впливі вказаного дослідження на сучасне Ходаковському літературне покоління. У цьому й полягає його цінність. Не наукова аргументація, якої в роботі бракує, а ентузіазм, запал і віра, з якою висловив свої думки автор, представляють опоетизовану минавшину народу, а також новизну мислення — такі цінності цієї «розвідочки». Нарешті, великим плюсом дослідження є його мова, яка містить художні риси, досить оригінальні навіть на тлі тогочасної поетичної творчості (що вже говорити про важкі наукові трактати), у ній повно неочікуваних асоціацій і синтаксичних конструкцій, оригінальної метафорики і лексики, подих ліризму відчутний у ній майже в кожному реченні. Прочитуємо, наприклад, такий фрагмент:

«Пригляньмося тільки до нашої землі. Можливо слов'яни залишили її для нас як найдавнішу книгу, можливо її зачарували, аби вона ніколи не виходила зі спадку нащадків, і з такою метою нарекли її в тогочасний спосіб, аби вона могла служити свідченням споконвічних ознак онукам. Не заперечуймо турботливої передбачливості у наших зачинателів щодо збереження такої пам'ятки, бо хто пройшов з народом просторами між Індом і Балтійським морем, той напевно набрався багато досвіду й пильності щодо майбутнього, той може бути другим Мойсеєм, другим законодавцем».

Саме такі достоїнства вплинули на те, що: «Молодь читала цю цінну працю, — як розповідав один з її представників, — що була результатом довгих подорожей і проникливого уважного дослідження, не як трактат, а як захопливу поему!»².

Сама назва вказує на те, що предметом роздумів автора було давнє слов'янство, яке він уважав якоюсь ідеальною «будівлею, зведеною природнім натхненням» пращурів, але практично невідомою, адже

¹ Historia literatury polskiej. — Warszawa, 1953. — S. 530.

² K.Wł. Wójcicki & Warszawa, jej życie umysłowe i ruch literacki. — Warszawa 1880. — S. 127; Biblioteka Warszawska, 1879. — Т. II. — S. 80.

про неї не згадувалося в літописах. У такому разі треба звернутися до іншого джерела, а саме — до залишків давньої матеріальної культури, які лоно землі зберегло від загибелі і, які успадкували обрядові релікти. Детальне дослідження решток городищ і земних валів, курганів і географічних назв, може допомогти дізнатися найважливіші таємниці першого місця проживання слов'ян. Завдяки цьому вдасться, можливо, ідентифікувати межі давньої слов'янщини, чи навіть точно локалізувати поселення конкретних слов'янських племен. Тому Ходаковський був переконаний, що давні слов'яни створили своєрідну, властиву тільки їм, систему поселень, які становили рівномірно розсіяні на їх землі городища (конкретніше на цю тему в розділі під назвою: «Дослідження минулого слов'ян»), були центральними осередками суспільного, культурного, релігійного життя; у них відбувалися усі обряди й урочистості. Томі пізнання життя наших предків, їх культури, звичаїв, обрядів, уявлень, понять, тобто цілої сфери духовного і поняттєвого життя, є не менш важливим, ніж пояснення самої загадки поселення. До того ж, в усній народній творчості можна знайти єдине джерело праслов'янської культури, а тому пісні народу, його легенди, забобони, звичаї, обряди й т.п. потрібно з цього джерела черпати, відчищаючи народну культуру від усіх нашаровувань і чужих додатків, неслов'янських втручань; треба скрупульозно збирати ці витвори, сховані в народній культурі й повертати їм автентичний вигляд.

Отже, саме так, у загальних рисах, була представлена ця далекосяжна програма Ходаковського в праці «Про дохристиянське слов'янство».

* * *

Провідна ідея розвідки «Про дохристиянське слов'янство» — повернення до слов'янського минулого — не була новою, але розуміння Ходаковського було новим. Якщо його попередники трактували минуле занадто загально — як історію людського роду (Воронич, Альбертрандїй, Потоцький та інші), складовою частиною якого було минуле слов'янських народів¹, то Ходаковський наголошував на пле-

---

¹ Таке розуміння історії людства походить в основному від Гердера, який говорив про історію «людського роду» як цілого. Пор.: J.G. Herder. *Myśli o filozofii dziejów*. — Warszawa, 1962. T I. — S. 181 nn. — Розділ під заголовком: «Choć ród ludzki występuje na ziemi w tak różnych formach, jest on przecież wszędzie jednym i tym samym rodzajem ludzkim»; *ibidem*, s. 304, 332, 344; t. II, 249, 293 n., 297 та в інших місцях.

мінній відмінності слов'ян і протиставив її ідеї християнського універсалізму як чужій, на його думку, слов'янському духові. Християнська уніфікація культури й цивілізації загальмувала розвиток рідної, слов'янської, індивідуальної культури і принесла їй практично повну загибель. «Осередки нової віри, — писав він, — неподібних нас приєднували до решти народів Європи», це: «стало підкопом під милу нам національність».

Поняття національної ідентичності набуває в Ходаковського нового й особливого значення, наповнюється новим змістом. Національним, на його думку, є не те, що спільне в слов'янських народів з іншими народами, а навпаки те, що їй вирізняє серед інших. Чинником, який їх уодноманітнює, була передовсім християнська релігія й освіта, поширювана представниками духовенства «скрізь на один взірець», до того ж, феодалний суспільний устрій, який відділив шляхту від народу, навчив її згідно із західними взірцями і зробив чужою для решти народу¹.

Де ж тоді потрібно шукати цю «завжди милу нам національну основу». Шукати її потрібно не в підручниках з історії, бо вона зазвичай тенденційно фальшувалася літописцями та істориками, адже: «накази завжди водили їхньою рукою і робили ущербним образ Батьківщини»; не знайдете її і в шляхти, яка зі своєю зверхністю гордувала усім рідним. Знайти її можна тільки в народі, у його культурі, піснях і легендах, які «попри недоліки письменників чи тогочасних пам'яток у стані відкрити багато речей». У них ще жевріють релікти національності, оскільки народ, хоч також перебуває під впливом духовенства і шляхти, все ж не розірвав повністю зв'язок із дохристиянською епохою, звідки походить слов'янська ідентичність.

Із такої точки зору можна зробити слушний висновок, що єдиним носієм національності є народ, і тому єдиною національною культурою є народна культура, у такому випадку народність є синонімом національного.

На все те, що Ходаковський цінував так високо, його попередники дивилися як на сукупність примітивних, народних вірувань, оповідань, байок, легенд і обрядів — сукупність, позбавлену глибшого, або й будь-якого, змісту. Народну культуру прагнули знищити (як це радив, наприклад, Червінський) або ставилися до неї з байдужістю й нехту-

¹ Ці думки перейняв і розвинув Єнджей Морачевський, пор.: J. Moraczewski. Chłopi // „Przyjaciel Ludu”, 1837. — Nr. 33, 35–7. — S. 291.

вали нею¹. Серйозно її сприймав Коллонтай і, здається, Суroveцький (хоча і з застереженнями), але вони були далекі від подібних висновків.

Під поняттям «народ» розумілася шляхта, а більш прогресивні письменники (Сташці, Коллонтай) додавали туди міщанство, натомість селяни були поза народом². І навіть у наступний період, коли народність у нашій літературі стала дуже вагомим елементом, а поезія розвивалася під впливом народної пісні, все ж простий люд не вважався власне частиною народу, готовою до дій, а навпаки – «мертвим» класом³.

Виступ Ходаковського з такою радикальною концепцією «етнічності» мав величезне, мабуть, найважливіше значення, передусім для літератури, у якій після цього формується прагнення до народності. Був підданий ревізії попередній доробок польської літератури і головним критерієм оцінювання була наявність в ній національного начала. Навіть література золотого віку на чолі з Яном Кохановським була оскаржена, і це власне під впливом Ходаковського, який перший⁴ ремствував у своїй праці, що: «в час Зигмунта, прихильного до науки й рідної мови, у часи, коли ще не настільки зруйноване було життя селянського обійстя, нікому не спало на думку збирати народні пісні». Таку ж претензію він адресував Яну Кохановському, який: «Багато прекрасної простоти переніс у свої вірші з-під сільської стрі-

---

¹ Пор.: J.St.Bystróż. *Kultura ludowa*. — Warszawa, 1947. — S. 376

² Питанням встановлення народу як історичної категорії у процесі формування суспільної думки в польській культурі на початку XIX ст. (до 1831р.) займався Й.Шацький у праці: «Ojczyzna, naród rewolucja — problematyka narodowa polskiej myśli szlacheckorewolucyjnej». — Warszawa, 1962. Тут автор доводить на прикладі Мохнацького (с. 116–204), що ідея «народу» — як історично сформованої спільноти, пов'язаної всіма сферами життя і тяглістю традицій — сформувалася тільки в епоху романтизму. Ідея «народу» замінила, на його думку, попередню (з просвітництва) ідею «батьківщини».

³ Наприклад, один із найбільш прогресивних публіцистів доби романтизму Ян Людвік Жуковський доводив, що пасивність народу є результатом браку національного почуття, яке він просто не може мати, бо у феодальному устрої кріпак не мав батьківщини. Пор.: J.L.Żukowski. *O pańszczyźnie, z dołączeniem uwag nad moralnych i fizycznym stanem ludu naszego*. — Warszawa, 1830 (rozdz. II).

⁴ До 1818 року подібну оцінку нашої літератури часів короля Зигмунта дав Анджей Юстин Левицький, кандидат на кафедрі риторики та поезії Віленського університету, у своєму конкурсному (але не надрукованому) трактаті «O wymowie i poezji» (1816), головним джерелом якого був твір Й.Г. Сулзера під назвою: *Allgemeine Theorie der schönen Redenkünste*. — Lipsk, 1792. Пор.: St. Pigoń. *Historia jednego konkursu do katedry wymowy i poezji // Z ogniw życia i literatury*. — Wrocław, 1961. — S. 118.

хи, але не здогадався про таку справу, хоч вона була зовсім поряд». Після Ходаковського питанням оцінювання нашої літератури із цієї точки зору займалися романтики¹.

Отже, Ходаковський започаткував повернення до народної культури як джерела національності, а особливо до народних пісень, які в добу романтизму були піднесені на вищий щабель і почали виконувати дві важливі функції: по-перше, стали матеріалом для поезії, по-друге, вирости до ролі творчості цінної самої по собі, відтак народні пісні вважатимуться — у розумінні багатьох романтиків — видом мистецтва. Ця творчість буде розумітися також, згідно з концепцією Ходаковського, як продовження рідної поезії попередніх віків, яку загальмували чужі впливи², але яка містила мотиви з далекого минулого і тому заслуговує на клопітку збирання і глибоке пізнання. Як той, хто першим указав дорогу до народної поезії, Ходаковський стане прикладом для наслідування всій плеяді збирачів фольклору серед молодого покоління.

Такий вплив праці Ходаковського визнавали навіть ті, кого дивував щирий демократизм і занадто прогресивний, як на ті часи, радикалізм його твору. Так, наприклад, Людвіг Дембицький писав: «Ходаковський впливає безпосередньо й на поезію, бо віленським і українським романтикам, які шукають рідні мотиви, збірки його регіональних пісень³ були золотою жилою поетичності народу, з якого до цього ніхто не черпав натхнення. Молодь піде його слідом далі збирати перекази, пісні, прислів'я і легенди, а в грудях молодих поетів розгоратиметься любов, скажімо так, етнографічна [...] Цей вплив був відчутний у Кременці серед його учнів, у поезіях Богдана Залеського, Гощинського; його зазнало також гроно молодих літераторів Львівського університету: Вінцент Поль, Вацлав з Олеська, Луціан Семенський і брати Борковські»⁴.

---

¹ Проблема оцінки творчості Кохановського романтиками висвітлив Ст. Пігонь у праці: Jan Kochanowski w sądach romantyków // *Studia literackie*. — Kraków, 1951. — S. 43–78.

² Головним чином це гальмування було спровоковане християнством. Таку думку стосовно старогерманської поезії висловив Сулзер: *Op. cit.*, t. I, s. 626. Подібної думки доримувався також Фредерик Шлегель: *Sämmtliche Werke*, Wien 1822, t. I: *Geschichte der althe und neueh Literatur. Vorlesungen zu Wien im Jahre 1812*, s. 49.

³ Ця збірка все ж не була (поза близьким колом приятелів Ходаковського) відома.

⁴ L. Dębicki. *Puławy*. Lwów, 1887–8. Т.III, 26–27.

Значення виступу Ходаковського підкреслювали передусім ті, хто безпосередньо перейнявся проголошуваними ним ідеями.

Генезис діяльності і наукових поглядів Ходаковського

Публічний виступ Ходаковського припадає на першу половину 1818 року, коли була опублікована його перша, найвідоміша, а також єдина написана польською мовою праця «Про дохристиянське слов'янство». У її висновках автор стверджує, що «виклав тільки деякі свої думки, які сформувалися під час чотирирічної мандрівки і праці». Із цього можна зробити висновок, що регіональні дослідження він розпочав десь на початку 1814 року, й тоді план цих досліджень був вже повністю сформований. Сам задум з'явився, безсумнівно, раніше, не пізніше 1813 року, і дуже вірогідно, що власне цього ж року розпочалася «подорож» країною¹. Конкретніше визначити дату нелегко, бо ж у біографії Ходаковського з того часу є багато прогалин, а єдине джерело, яке містить найбільшу кількість подробиць із його життя і початку діяльності, тобто щоденник під назвою «*Bez chęci podróz moja*» («Моя небажана подорож»), вже давно й безповоротно загинуло. Тому все, що знаємо про діяльність Ходаковського в цей період, відоме виключно від Скімборовича і Лелевеля², які саме з попереднього джерела брали інформацію для його біографії. Однак маємо клопіт, бо ці відомості непевні й між обома версіями є розбіжності. Тому встановлення певних деталей є дуже важливим для огляду наукових інтересів і характеристики Ходаковського. Спочатку кілька слів про сам щоденник.

Відповідно до слів Скімборовича наукова діяльність Ходаковського припадає на часовий відрізок із 1810 до 1818 чи навіть 1819 року, а, отже, від часу перебування в російському війську, а потім у польському, аж до моменту виїзду в Росію. Однак перед від'їздом він закрив свій щоденник, а біля печатки вивів слова: «Відкрити тільки після моєї смерті», і довірив його вчителєві з будинку Голембйовських, на

---

¹ Зі служби у війську Ходаковський звільнився 30 травня 1812 року, але й надалі продовжував бути в резерві армії аж до поразки Наполеона. Ці деталі описує (за Кімборовичем і Лелевелем) Равіта Гавронський. – *Op.cit.*, с. 19.)

² H.Skimborowicz. Jeszcze o Zorianie Chodakowskim czyli Adamie Czarnockim // „Teka Wileńska”, 1858. – Nr 6. – S. 243–253; J.Lelewel. Adam Czarnocki // „Dziennik Leteracki”, 1859. – Nr 79.

прізвище Чешея. Тільки в 1826–27 роках, коли вже було відомо, що Ходаковський помер, Лукаш Голембйовський намовив Чешею відкрити цей документ і зробити з нього виписки, які в 1840 році надав у копіях Скімборовичу. Після того як Голембйовський зробив виписки, він мусив умовити Чешею переслати оригінал Товариству приятелів наук. Скімборович уважав, що він невпевнений, чи справді той оригінал дійшов до Товариства.

Версія Лелевеля дещо інша. Він говорить, що Ходаковський сам переслав свій щоденник Товариству разом із проханням, аби його відкрили тільки після його смерті. Цим таємним листуванням зацікавився Лелевель (якого, зрештою, ще раніше цікавили дослідження Ходаковського, як на це вказують документи, збережені в Головному архіві актів давніх матеріалів)¹ і в тому ж 1826 році він зробив зі щоденника досить широкі виписки, однак всі вони пропали, адже пишучи про Ходаковського статтю через тридцять років, він був змушений був користуватися виключно своєю пам'яттю. Зі слів Лелевеля можна зробити висновок, що щоденник містив також деталі із часу подорожей Ходаковського по Росії, наприклад, інформацію про шлюб із Констанцією Флемінг і про смерть сина Олеся. «А після цього, — писав Лелевель, — Чарноцький розлучився з книжечкою, мабуть, тільки після 1821 року, не раніше. Дійшла вона до Товариства може через посередництво Лукаша Голембйовського»².

Равіта Гавронський більш вірогідною вважає думку Лелевеля, однак, здається, що ближчим до правди є Скімборович, про що свідчать дрібні деталі ненадрукованої до того часу кореспонденції Ходаковського. У листі від 4/16 XI 1817 року, який був написаний із Кракова до Голембйовського, читаємо таке: «Панові Чешицю переказую слова поваги. На всяк випадок нехай він віддасть у Ваші руки згорток паперів на звороті запечатаний, який я йому залишив до мого повер-

---

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps TPN 64, s. 4–6 (протокол із засідання Відділу Наук від 20 грудня 1819 року).

² У листі до Леонарда Ходаковського, Лелевель з Брюсселю писав 28 II 1859: «Віленська течка сама по собі є відомістю про Чарновського Ходаковського; в ній багато вигадок». *Listy emigracyjne Joachina Lelewela. Wrocław-Kraków 1954, t. IV, s. 394.* До цього ж адресату писав 26 II 1859: „ У віленській течці про Ходаковського наговорено з лихвою; важливими є відомості про залишені ним праці. Колись, років 28 тому, написав тобі точну біографію Ходаковського і надіслав її з Варшави, але його загубив архітектор Жмудзін» *ibidem, s. 401; por. ibidem, s. 417, 424, 426.*

нення на Волинь. Не знаю, коли це станеться»¹. Йдеться тут напевно про щоденник, який містить деталі про примусову службу в російському війську (звідки назва («Моя небажана подорож») до втечі «із солдатів» і перехід до служби в польське військо. Таких паперів, остерігаючись повторного арешту, Ходаковський тримати при собі не міг, попри те, що ніколи не розлучався із цілою скринєю своїх нотаток. Але навіть у цей час, пишучи з Кракова, не підписався під листом, як завжди звик це робити, повним прізвиськом, хоча воно було псевдонімом, а лише ім'ям: Зоріан. Про того Чешиця, чи Чешею, згадає Скімборович, але мовчить Лелевель. Чи Ходаковський після повернення на Волинь (до Порицька) продовжував робити записи в щоденнику — важко сказати. Із висловлювань Скімборовича, як і Лелевеля, цього не випливає. Якщо прийняти версію Лелевеля, що нотатки в щоденнику продовжувалися аж до 1821 року, то пересилка щоденника відбулася б з Росії, але таку можливість радше відкинемо, бо Ходаковський не посмів би надсилати звітні матеріали, які дуже легко могли б потрапити до рук царської влади. Це був би занадто ризикований крок, який легко виявив би минулого дезертира «із солдатів», що могло загрожувати йому повторним арештом. Ходаковський мусив про це пам'ятати, враховуючи те, що вже раз через подібну необережність потрапив до рук царської поліції². І ми також знаємо, що Голембйовський залишив у своєму доробкові працю про Ходаковського³, тому він повинен був користуватися щоденником. Усе це не виключає можливості того, що Скімборович тримав у руках виписки (або хоча б їх копії) Голембйовського, натомість Лелевель мав оригінал, який близько 1826 року міг бути пересланий Чешеєю або Голембйовським до Товариства приятелів наук. Лелевель, пишучи про Ходаковського після років «забуття», міг деякі деталі поплутати.

Дата арешту Ходаковського також мусить бути спростована. Лелевель подає 5 березня 1808 року; Скімборович натомість – 25 березня того самого року. Гавронський більш достовірною вважає першу, утім,

---

¹ AGAD krps TPN 86.

² Його лист, який був відповіддю на запрошення приятеля у справі вступу до польський формувань над Німаном, потрапив у руки царської влади і Ходаковського заарештували.

³ Поп.: Pamiętnik o życiu Łukasza Gołębiowskiego wydany przez syna jego [Seweryna]. — Warszawa, 1852. — S. 89. Ця праця невідома; можливо тут йдеться тільки про виписки зі щоденника.

обидві вони неправильні. Цю неточність знову дозволяє скорегувати листування. Саме в листі від 30 жовтня 1819 року Ходаковський пише з Петербурга до свого кузина, Кароля Чарноцького: «Вважаю себе щасливцем, що так можу почуватися й промовляти до Вас. Десять років тому, на цьому самому місці, доля мені відмовила в цій радості»¹. Гавронський подає, за Скімборовичем, що після арешту Ходаковського вивезли до Петербурга 30 квітня 1808 року. Оскільки Ходаковський пише «десять років тому», то треба прийняти дату 1809 рік. У підтвердження цієї версії можемо знайти ще один аргумент. У Бібліотеці Чарториських зберігся лист, адресований до Чацького, з датою: 8 лютого 1809, який загадково підписаний: *Безіменний*². Він був написаний у Новогрудку. Аналіз почерку без труднощів встановлює авторство Ходаковського, із чого випливає, що ще в лютому 1809 року він був на волі.

Цікавим є також зміст цього листа. З нього можна дізнатися, що в той час Ходаковський здійснював пошуки в архівах і надіслав Чацькому копії певних історичних документів, які можуть бути «корисними для другого видання» його праці «Про литовські і польські закони». Потім також додає: «О, коли б усі володарі берегли своїх маєтків архіви, в яких наші пращури часто вкладали пам'ять про їх історію, то багато скарбів могло б дійти до бібліотеки Тадеуша Чацького. Прийми від земляка, який тебе любить, честь належного Тобі невимовного захопленням і глибокою поваги, яку Твоя прихильність до краю буде до смерті викликати в його серці».

Процитований уривок має велике значення і дозволяє припустити, що наукові погляди та інтереси молодого Чарноцького формувалися не без впливу думок Чацького. Це також підтверджує його вже пізніше листування, коли до Ходаковський мав тісний зв'язок із Кременцем, «одухотвореним душею Чацького»³. У праці Чацького «Про литовські і польські закони» його точно зацікавив фрагмент, який торкався пісень, переказів і народних оповідань, які становили багатство рідної культури, що ніким ще не було досліджене раніше⁴. Власне, думка

---

¹ Автограф невідомий. Druk. «Athenaeum», 1842. – Т. III. — S. 213–215.

² Рук. 1181, с. 507–510. На листі є лакова печатка з візерунком герба Лис, яка служила також Чарноцьким.

³ Лист до Л. Кропінського від 3/15 III 1818 – „Biblioteka Warszawska”, 1866. – Т. II. – С. 174–5. Активно цікавився також працею А. Осінського: О życiu i pismach Tadeusza Czackiego (Krzemieniec, 1816) ще під час її писання, про що свідчить лист до Големб'ювського від 5 XII 1815, AGAD kpps TPN 86.

⁴ T.Czacki. O litewskich i polskich prawach. – Warszawa 1800–1801. – Т. I. — S. 12.

Чацького як ученого, який мав загальне визнання, мусила привернути до себе увагу Ходаковського. Ця досить імовірною, бо для нього народна культура не була чимось чужим, адже він зустрівся з народом у часи свого дитинства й ранньої молодості, зокрема під час перебування в домі свого родича, Ксаверія Чарноцького, у Лечешіні біля Клецька, куди як напівсирота був відданий батьком на виховання. Він там почував себе чужим, отим із прислів'я — бідним родичем, серед заможних і зарозумілих людей, про що через багато років із гіркотою буде згадувати в листі до сина свого колишнього опікуна: «Так, коханий Каролію, щиро кажучи (тільки прошу не гніватися), моє листування значить для Вас стільки, скільки і той шмаркач Адаць, що у Вас виріс і не був гідний того, аби його хоча б раз узяли до Радзивілімонтів¹, аби показати його належно перед «вищими». Якась панська пиха цього перешкоджала, бо на цього шмаркача мало поклали надії»².

Відчуття самотності і нерівності серед своїх обов'язково мусило наблизити його до простого люду, подібно до того, як пізніше недостатня кількість опіки і родинної атмосфери стали причиною подібного наближення його до мазовецьких селян³.

На такій основі легше могли розвиватися думки, висловлені іншими, і мати вплив на формування інтересів Ходаковського. Не переоцінюючи вагу цього впливу, не можна, однак, у жодному разі його оминути, ані знехтувати ним. Ходаковський був, без сумніву, із багатьох точок зору піонером й новатором як етнограф і дослідник слов'янства, але його піонерство й новаторство виросло на благодатному й раніше підготованому ґрунті.

У зв'язку із цим постає питання — хто ще, крім Чацького, міг надихати Ходаковського в його діяльності? Відповідь непроста.

Відомо, що покровителем Ходаковського був князь, куратор, Адам Ежи Чарториський, який спочатку фінансував наукові починання свого підопічного, а потім піклувався про постійну дотацію для нього у

---

¹ Місцевість поблизу Клецька з резиденцією Радзивілів — клецьких магнатів. Алюзія Ходаковського стосується зібрань і забав, які там відбувалися.

² Лист до К. Чарноцького був надісланий із Москви, без дати (ймовірно вересень 1822 року); підпис у AGAD Teki Skimborowicza XXV/ 7, к. 3–4 (бракує закінчення), іншою рукою дописана дата: 30 жовтня 1819.

³ Пор. видану друком лмстівки у 1881 р. автобіографію Т. Ленартовича. Також: T. Lenartowicz. *Wybor poezji*. Biblioteka Narodowa. – Seria I. Nr. 5. – Wrocław–Kraków, 1956. – SVI, oprac. J. Nowakowski.

Віленському університеті. Він не тільки надавав матеріальну допомогу, а й виказував велике розуміння щодо необхідності подібних наукових досліджень, чому, зрештою, сприяла атмосфера, яка панувала в пулавському та сеняському дворах, сповнена турботою про національну культуру. До цього активно долучився очільник подільських земель Адам Казимир Чарториський, невтомний захисник культури й науки, який живо цікавився діяльністю Віленської академії і Кременецького ліцею, співпрацював із Товариством приятелів наук і майже з усіма видатними поляками своєї епохи, яким не було байдуже усе те, що могло зміцнити становище польського народу. Він був речником усіх важливих наукових починань, наприклад, словника Лінде. Він був, нарешті, одним із перших, хто вказав на потребу і важливість історичних та археологічних досліджень; отже, Ходаковський міг розраховувати на його підтримку в реалізації своїх наукових планів. Мало того, він міг черпати наукове натхнення з особистих контактів із князем та з його праць, які передовсім були сповнені вболіванням за справи вітчизни.

Адам Казимир Чарториський ще у 1810 році писав у своїй книжці «*Myśli o pismach polskich*» («Думки про польську літературу»): «Коли занепала столиця істинних наук у Польщі й істинного способу їх здобуття, то зразу ж було скинуто з прекрасного трону класичну літературу, грецьку повністю, а римську (у її найкращих взірцях) занедбали разом з археологією, тобто наукою про давнину, без якої ніхто не може похвалитися належним розумінням класиків — це поважне місце зайняв Алвар, який почав керувати д школьництві, підкорив собі добрий смак, який до цього плинув класичною течією, і оголосив себе, як кожний деспот, єдиною метою занять»¹.

Звернення уваги на археологію (хоч і не слов'янську), яку Чарториський окреслює в примітці як «пояснення та інформація про давні закони, обряди, звичаї та мало відомі події тощо», могло зацікавити Ходаковського. Пропускаємо вже ту дрібницю, що Ходаковський також в одному з листів до Людвіка Кропінського критикував шкільну програму і вивчення латини за граматикую колись знеславленого Емануеля Альвареса. В іншому місці цитованої праці (с. 165) Чарториський писав, що: «Вироджується, чи радше убожіє, рідна мова, зникають ознаки давніх звичаїв, і мало хто переймається любов'ю до

¹ A. Dantiuscus [A.:S.K.Czartoryski]. *Myśli o pismach polskich. Z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach.* — Wilno, 1810. — S. 66 n.

рідного, мало хто соромиться своєї байдужості, натомість важливою справою кожного мало б стати поширення світла серед своїх». Хіба Ходаковський, який усе своє життя присвятив справі збереження і відкриття цих «ознак племінних звичаїв», не був найпалкішим прихильником саме такої ідеї?

Існує думка, що одним з ініціаторів діяльності автора праці «Про дохристиянське слов'янство» міг бути сам творець програми етнографічних досліджень, Гуго Коллонтай¹. Не можна заперечити, що Ходаковський міг знати лист Коллонтая, який був написаний 1802 року до Яна Мая і містив цю програму, але водночас не можна цього стверджувати напевно. Цей лист був надрукований у «Pamiętniku Warszawskim» 1810 року (т. II, с. 27–42), а отже тоді, коли Ходаковський перебував в російській глибинці. Після втечі з російського війська (1811 року) він відразу ж вступив до польських підрозділів і був зайнятий активною військовою і політичною діяльністю, що точно не дозволяло йому гортати журнали 1810 року. Отже, залишається можливість, що він міг ознайомитися з листом Коллонтая тільки в 1813–1814 роках, під час перебування на Волині, у кременецькій чи порицькій (у Чацького) бібліотеці, до якої мав доступ завдяки знайомству з бібліотекарем Лукашем Голембйовським, або в пулавській бібліотеці. Сам Ходаковський, однак, ніколи не згадував ані про Коллонтая, ані про його програму, попри те, що в його працях і листуваннях можемо знайти згадки про багатьох польських письменників і вчених, давніх і його сучасників, про Яна Кохановського, Миколая Рея, Вацлава Потоцького, Анджея Максиміліана Фредро, Соломона Русинського, Ігнація Красицького, Адама Нарушевича, Станіслава Потоцького, Яна Альбертрадима, Тадеуша Чацького, Станіслава Сташиця та інших. Отже, висловлювати припущення, що Ходаковський користувався вказівками Коллонтая, можна тільки з огляду на деяку схожість між програмою Коллонтая і практичним виконанням Ходаковського. На це вказував Гавронський, але не конкретизував, на чому полягає ця подібність. Досить яскрава схожість є саме у двох пунктах:

1. Коллонтай радив, аби той, хто вирішить написати «важливу» працю про народні польські звичаї і культуру, насамперед зібрав

---

¹ Поп.: Rawita Gawroński, op. cit., s. 106; після нього — A. Poppe у statті: U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784–1825) // „Kwartalnik Historyczny”, 1955, nr. 2, s. 17.

весь можливий матеріал та з цією ціллю «охопив листуванням усі частини Польщі для отримання найдокладнішої інформації про актуальні звичаї всього народу країни». Коллонтай перший подумав зібрати матеріали, а Ходаковський застосував це на практиці, пишучи листи з конкретними питаннями, адресовані до знайомих осіб, і навіть до тих, із ким не був знайомий близько, як у Польщі, так і в Росії¹. Ці питання стосувалися не тільки народної культури, але й праісторії слов'ян. На такий спосіб збирання матеріалів і потрібної інформації Ходаковський покладав багато надій, хоч результати були досить незначними. Він часто скаржився у своїх листах на кореспондентів та інформаторів, які через непокірливість (як він писав в одному з листів) або від нерозуміння його ідеї подавали недокладну інформацію або навіть взагалі не відповідали. Відтак Ходаковський дивився на цю форму отримання інформації як на додаткову, довіряючи найбільше тим матеріалам, які сам зібрав і записав власноручно.

2. Коллонтай, до попередньої вказівки додав ще одну. Він уважав, що читачеві праці про звичаї народу треба певні предмети й об'єкти народної культури показати візуально: «представити в гравюрах». У зв'язку із цим Ходаковський значною мірою відповідає порадам Коллонтая. Ми знаємо з його листування і збережених рукописних матеріалів, що він сам робив такі ескізи і малюнки цікавих йому предметів або запитував про них у знайомих осіб, а іноді навіть замовляв їх виконання за оплату, незважаючи на те, що грошей йому завжди бракувало навіть на найбільш потрібні і життєво необхідні речі. Так, наприклад, краківський пейзажист Ян Непомуцен Данельський, намалював для Ходаковського картину, яка представляє слов'янський обряд «собутки (купала)», використовуючи в деталях усі вказівки, які надавав Ходаковський².

---

¹ У постскрипті до трактату «Разыскания...», пересланого до Міністерства Освіти Голіцину згадує, наприклад, що вислав листи з питаннями до псковського архієпископа, куратора Казанського університету А. Магніцького, лист, написаний польською мовою, до куратора Харківського університету З.Й Карнеєва; перші два невідомі, третій у російському перекладі в: «Киевская Старина» (1891), т. 33, ст. 469–75. Писав також до багатьох інших осіб.

² Лист до Данельського від 10. XII. 1817, Бібл. Ягел. — у зібраннях Вл. Гурського (без підпису); також лист до Я.С. Бандтке 3. XII. 1817, Бібл. Ягел. rkps 1874, k. 95–6; druk. „Pamiętnik Naukowy” 1837, t. III, s. 14.

Коллонтай, нарешті, міг переконати Ходаковського, що дослідження фольклору потрібні й важливі для повнішого висвітлення історії батьківщини і для спростування тенденційних суджень закордонних авторів. Однак нагадаємо, що Коллонтай радив також збирати інформацію про народний одяг, музичні інструменти, антропологічні типи людей, їжу, споруди та способи їх будівництва, про природно-декоративне мистецтво, але всім цим Ходаковський не займався. Отже немає переконливих доказів того, що Ходаковський знав програму Коллонтая.

Стосовно польської епістолярії можна припустити іншу можливість теоретичного впливу на Ходаковського. Тут маємо на увазі листи Вавжинця Суroveцького, надруковані у згаданій вище збірці під назвою «*Korespondencja w materiach obraz kraju i narodu rozjaśniających*» («Листування, яке представляє образ країни і народу» (1807)), які практично нині забули і не згадують в етнографічній і слов'янознавчій літературі¹. У цій збірці містяться листи кількох десятків письменників, серед них два листи Суroveцького (XXVII с. 181–190 і XXIX с. 199–206), які для нас є дуже важливими. Адже між їхнім змістом і деякими висловлюваннями Ходаковського, що можемо знайти в його працях і листуванні, є очевидна подібність, з чого можна зробити висновок, що згадану збірку він міг читати. У 1807 році Ходаковський перебував на території Польщі й активно розширював свої знання, особливо в галузі історії, тож сама назва цієї збірки мусила звернути його увагу. І хоча пізніше Ходаковський вдається лише до ущипливих і докірливих алюзій, адресованих Суroveцькому як рецензенту його праці «Про дохристиянське слов'янство»², не можна виключити того, що згадані листи Суroveцького могли стати однією з ланок у генезі інтересів і діяльності Ходаковського. На підтвердження цьому можна подати кілька прикладів, які свідчать також про те, що Суroveцький у деяких питаннях пішов далі, ніж Коллонтай. Це стосується оцінювання вартості праслов'янської культури, а саме питання впливу християнства на цю культуру. В цьому питанні Суroveцький дещо випередив Ходаковського, бо, по-перше, він підніс вагу досліджень давньої

---

¹ Не згадує їх К.Я. Тировський у виданні «Dzieł» В. Суroveцького» (1861); забуто їх теж у бібліографії праць Суroveцького, надрукованій у його «Wyborze Pism», Варшава 1957 (с. LVI–LVII). Згадував про неї К.В. Вуйціцький у книжці Warszawa, jej życie umysłowe i ruch literacki w ciągu lat trzydziestu (1800–1830). — Варшава, 1880, с. 33, і А. Гелла в монографії: *Wawrzyniec Surowiecki*. — Wrocław – Warszawa, 1958, s. 25.

² Рецензія була надрукована у «Dziennik Warszawski», 1819, номер 5.

історії слов'ян, по-друге, не знецінював вартості слов'янської культури періоду поганства, і нарешті, по-третє, визнавав, що народна культура є джерелом для досліджень минулого слов'ян. На цю тему писав: «Потрібно не уникати також нудних казок з їх образами, замислюватися над дивовижними обрядами, які досі збереглися у спільнотах різних поколінь слов'ян, я часто в них знаходив давні залишки поганства, які мені допомогли пояснити мету релігійних обрядів або характер божества»¹.

Схожі висловлювання можна знайти також у Ходаковського в праці «Про дохристиянське слов'янство», а також в інших його працях.

У нашій літературі вже склалося переконання, що Ходаковський перший висунув досить поширену і модну в епоху романтизму тезу про деструктивний вплив християнства на рідну слов'янську культуру. Це переконання потім підтримали романтики, які, борючись за народну літературу, що спиралася на рідні, тож переважно народні мотиви, постійно згадували про Ходаковського. Прихильники народності літератури визнали автора праці «Про дохристиянське слов'янство» навіть «світанком нашої літератури»² і, як пише Марія Яніон: «Батьком прогресивного напрямку польського слов'янофільства, який показує прадавні народні джерела національної культури, її оригінальність»³ занедбану західною цивілізацією, принесену християнством. Ходаковський звичайно був палким прихильником слов'янської національної ідеї. Він протиставляв її всьому, що неслов'янське, чуже, а незламна віра, з якою він висловлював свої переконання, відіграла важливу роль у формуванні мислення тогочасної літературної молоді⁴. Мало того, він ніколи не змінив своєї точки зору, зажди був послідовний, навіть тоді, коли його атакували за «напади на християнство» і надмірну похвалу язичництва. Він був твердо переконаний у слушності своїх поглядів, про що висловився так: «Поганство описав поганським способом, принаймні ретельно!»⁵. Такими поглядами він протиста-

---

¹ Koresponencja w materiach obraz kraju..., list XXIX z 18 września 1807 do J. Worownicza pt. Obraz dzieła o początkach, obyczajach, religii dawnych Słowian, s. 202.

² E. Dembowski. Zorian Dołęga Chodakowski czyli (właściwie) Adam Czarnocki // „Przegląd Naukowy”, 1842. — Т. III. — Nr. 26. — S. 1017.

³ M. Janion. Lucjan Siemieński, poeta romantyczny. — Warszawa 1955. — S. 36.

⁴ Поп.: Wójcicki, op. cit., s. 59.

⁵ Лист до Чарноцького від 28. XI. 1818, AGAD Teki Skimborowicza XXV/7, k. 1–2; druk. „Athenaeum”, 1842. — Т. III. — S. 216–18.

вив себе навіть своєму опікуну, князю–куратору¹. Чарториському не дуже подобалися антихристиянські погляди його протеже, але все ж він дивився на це з толерантною поблажливістю і, коли виникала потреба, особисто ставав на його захист².

Не можна також забувати той факт, що подібну точку зору на стосунок християнства до слов'янської культури до Ходаковського висловлював Суroveцький, який писав: «Отож нам, як нащадкам цього шанованого народу, належить боронити і розгрібати у землі його славу, сховану там протягом віків [...] Приймавши християнство від римлян і греків, ми прийняли разом і їхній дух гордині й ненависті до всього, що було старим або чужим для них, з оглядою навчено нас дивитися на даний стан, показувати його завжди в непривабливих образах. При такому упередженому ставленні слов'яни у язичництві мусили нам здаватися дикою масою, яка не знала жодних правил моралі й порядку»³.

Порівняймо попередні слова з таким реченням Ходаковського, взятим із праці «Про дохристиянське слов'янство»: «Тож не дивно, що вони [літописці] дохристиянську епоху, якщо не оминули цілковито і не засмітили вигадками, то представляли її нам лише в грубих звичаях, дикості і сліпоті наших батьків».

Подібність цих двох висловлювань різюча. Мало того, вона породжує припущення, що погляд Ходаковського стосовного цієї проблеми сформувався не без впливу Суroveцького. Це здається дивним, адже ніхто інший, як Суroveцький, перший закидав Ходаковському надмірне захоплення язичницькою культурою і необґрунтованість його нападів на християнське духовенство, оскільки дякуючи саме йому ми могли дізнатися про давні забобони, описані у літописах Гельмонда, Саксо Граматика, у листах Марціна з Ужендова (опис субутки у його

---

¹ У листі до Кропінського 28. V. 1818 він писав: «Вельможний Князь, Куратор закидає мені, що я у своїх працях нападаю на християнство. Я не виступаю проти теперішньої віри і нікого не намовляю не шанувати її, але при історичному підході не можна приховати, що кожна світова віра, кожне її ретельне поширення, що має на меті «полірувати» народи, доводити до однакових кшталтів, вже тим самим знищують національні риси інших країн. Де є поклоніння чужим взірцям, там рідні зазнають руйнування». // «Biblioteka Warszawska», 1866. – Т. II. С. 177–9

² Пор. лист А.Є. Чарториського до Ш. Малевського від 4/16 III 1819 у книжці: St. Pigoń. Z dawnego Wilna. — Wilno, 1929. — S. 19–22; пор. теж: J. Kallenbach. Czasy i ludzie. — Warszawa, 1905. — S. 58 і 71.

³ Оп. cit., s. 203.

травнику під назвою «Herbarz polski...»), Іннокентія Гізеля (у його книзі під назвою «Синопис...») та інших. Без них ми знали б ще менше¹.

Політичний занепад Речі Посполитої й похмура реальність під владою інших країн, скерували увагу Суroveцького на минуле, на історичні дослідження, де він бачив, як, наприклад, Воронич, можливість корисного служіння народові. Бачив у цьому «прихований корабель, який, через те, що завжди був укритий іржею, не міг викликати ані підозри, ані заздрощів з боку злісних переслідувачів»². «У залишках слави поляків, — як він хотів — увічнити пам'ять про цей народ»³. Важливим фактом є те, що Ходаковський у подібний спосіб виявляв своє ставлення, і це у службовій автобіографії, яка була запропонована царському Міністерству освіти, де написав: «Я, будучи свідком великих подій і живучи у непевності, що станеться з моєю вітчизною, шукав утіхи в книжках»⁴. Ходаковський, як дезертир російського війська, мусив сфальшувати цю автобіографію. Польовий додав, що вона була надрукована на його прохання; це хибна інформація і до сьогоднішнього дня залишається під питанням. На автобіографії стоїть дата 18. VI. 1820 — Санкт-Петербург, а починається вона словами: «Згідно з проханням отримати від мене формальну автобіографію, роблю її переклад...». Отже, це був поданий до міністерства документ на надання стипендії, написаний 12. IV. 1820 (автограф у тому ж місці, к. 70). Польовий, мабуть, мав проект, який разом з іншими паперами Ходаковського потрапили в його розпорядження після 1825 року.

Якщо говорити про його дослідження, то Суroveцький дійшов висновку, що бажаючи пізнати найдавнішу історію польського народу, потрібно зайти на терени досліджень, які стосуються цілого слов'янства. Інакше не можна зробити правильні висновки.

«Щоразу нові спостереження, — писав він, — нові зауваження, ведуть мене в незмірний простір, який з усіх боків відкриває незмірно

---

¹ Por. recenzję W. Surowieckiego w «Pamiętniku Warszawskim» 1819, nr. 5.

² Korespondencja w materiałach..., s. 200.

³ Там само.

⁴ Автограф у Ленінграді: CGIA f. 733 DNP op. 2. 1, k. 74; druk Franczew: Polskoje sławianowiedienije. — Praga, 1906, s. CXXII. Вперше цю автобіографію надрукував Н.А. Польовий у журналі «Сын Отечества». — 1839. — Т. VIII. — Розд. VI. — С. 89–90, а передрукував її у невідомому перекладі «Dziennik Warszawski» 1855 року, № 101.

багаті простори для збирацької діяльності. Я був упевнений, що слава поляків мала тісний зв'язок зі славою решти братських народів»¹.

Ідентичне ставлення до цієї проблеми мав Ходаковський. Коли князь-куратор Чарториський радив йому обмежитися польською пра-історією, Ходаковський явно з цим не погоджувався і шукав спосіб переконати свого наставника у тому, що історія Польщі давнього періоду — це складова частина історії слов'янства. Він просив Кропінського, аби він вплинув у цьому плані на Чарториського².

Ця ж сама думка допомагала як Ходаковському, так і Суroveцькому, якщо йдеться про боротьбу з тенденційними, чи іноді зовсім наклепницькими, точками зору, які були поширені іноземними істориками. Вони обидва підкреслювали обов'язковість прийняття рішення вченими, аби впевнено їх протиставити таким точкам зору, що були не часом не просто деклараціями, а й ретельно підготованими працями про слов'янську історію. Адже тільки в такий спосіб можна отримати бажаний результат. Тому Суroveцький писав: «Бажано, щоб декілька освічених і незаангажованих земляків зайнялися цією працею, обсяг якої ще не вдалось відповідно зміряти; її важливість ніколи належно не могла бути оціненою чужинцем. У той же час раніше лунала не одна хибна думка, не одна брехня й гидота, з допомогою недостатньої кількості розсудливої критики, яку поширювали іноземці в історії слов'янських народів»³.

Багато подібних висловлювань можна знайти і в Ходаковського. Прочитуємо одне з них, узятє з праці «Про дохристиянське слов'янство»: «Коли почнемо менше чекати від іноземних письменників, менше на них покладатися, а візьмемося серед своїх, на власному просторі, у гнізді своїх батьків шукати усіляку інформацію, тоді можемо знайти більше, ніж до того коли-небудь було написано».

Тут принагідно згадано лист Коллонтая, у якому йде мова про потребу створення праці, з багатьох точок зору корисної, а між іншим: «для того, аби дати відсіч багатотисячній колонії і чорнилам іноземних письменників»⁴.

---

¹ Koresponencja w materiach..., s. 200.

² Пор. лист до Кропінського від 27. VIII. 1817. — «Biblioteka Warszawska». — 1866. — II. — S.163.

³ Оп. cit., s. 202.

⁴ Коллонтай хотів «написати проти Рулхера зауваження щодо політичного стану уряду в Польщі від найдавніших початків аж до 1791 року»; пор. його лист до Я.Снядецького від 4. I. 1810: J. Śniadecki. Pisma rozmaite. — Wilno — Warszawa, 1814. — Т

Із представлених розповідей можна зробити висновок, що за змістом вони фактично однакові. Тому виникає питання: чи ця подібність випадкова? Це не виключено, але більш імовірно, що між ними є залежність. Важко ствердити, чи Суrowецький був ознайомлений з листом Коллонтая¹. Якщо слова Хмельовського були правдиві про: «лист пересланий Чацькому, а потім ним надісланий Товариству приятелів наук у Варшаві й відтак відомий тогочасним ученим і літературознавцям»², — то Суrowецький, який у 1807 році став членом того ж Товариства, міг знати його зміст, хоча б завдяки контактам з іншими варшавськими вченими. У збережених архівних документах Товариства приятелів наук (особливо в протоколах засідань) немає жодної згадки про те, що над програмою Коллонтая дискутували на загальних засіданнях чи засіданнях конкретних відділів. Натомість, впевнено можна стверджувати, що Ходаковський знав збірку і вже процитоване «Листування» 1807 року прийняв з визнанням: «*antiquam exquirite matrem*» («найдіть ви стару свою матір», Вергілій «Енеїда», книга III, рядок 96), скерованим власне до таких як він — повних запалу і бажання долучитися до пізнання країни і минулого народу. Напря́м його інтересів указував на те, що глибоко в його пам'яті жевріли вказівки Суrowецького і вони в родоводі його діяльності можуть бути важливим елементом. Ходаковський також високо цінував Суrowецького як історика, про що може свідчити згадка в листі від 12/24 XI 1818 року, написаному до Сташиця ще перед виданням рецензії Суrowецького. Тут він звертається до прем'єра Товариства з проханням про арбітраж у справі неприхильного суду над його працею³ у Вільні і писав: «Раджу,

---

I. — S. 142. Дуже характерно, що самого історика критикував і Ходаковський у праці «Про слав'янство».

¹ Op. cit., s. 44. Гелла звертає увагу на подібність промови Суrowецького зі змістом листа Коллонтая, але вважає, що цей лист не був відомий Коллонтаю.

² P. Chmielowski. *Metodyka historii literatury polskiej*. — Warszawa, 1900. — S. 40, а також у монографії «Adam Mickiewicz». — Warszawa, 1886. — T. I. — S. 154. З Хмельовським також погоджуються Wr. Dropiewski: *Pierwsze ślady zajęcia się twórczością ludową w literaturze polskiej XIX w. Sprawdzone gimnazjum w Rzeszowie za rok 1900*. — Rzeszów, 1900. — S. 27; B. Janusz. *Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego*. — Lwów, 1919. — S. 5; J. Kostrzewski. *Dzieje polskich badań przedhistorycznych*. — Poznań, 1949. — S. 11; A. Kutrzebianka. *Rozwój etnografii i etnologii w Polsce*. — Kraków, 1949. — S. 7. Твердження Хмельовського піддає сумнівам Я. Міхальський: «*KoŃlątaj a Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk // Pamiętnik Literacki*, 1951. — S. 1014.

³ Цю справу висвітлив Ст. Пігонь, op. cit., s. 4.

Ясновельможний Пане, покликати до себе кілька істориків, які працюють на славу нашого минулого, як, наприклад: пп. Суroveцького, Маєвського, Веселовського, Лелевеля та інших — нехай дарують хвилю Волинцеві, розглянуть мою промову і дадуть їй, під Вашим керівництвом, правильний вирок»¹.

Прізвище Суroveцького не випадково подано на першому місці. Ходаковський мав надію, здається, що цей історик не може погано оцінювати його дослідження, бо вони були значною мірою реалізацією його концепції, висунутої одинадцять років тому.

Представлені вище приклади дозволяють стверджувати, що думки, озвучені Чацьким, Адамом Казимиром Чарториським, Коллонтаєм, Суroveцьким та іншими могли в значній мірі вплинути на прийняття Ходаковським рішення у справі народознавчих і слов'язознавчих досліджень, що точно не зменшує значення його праць і оригінальності низки його концепцій, інколи дуже новаторських.

Однак треба пам'ятати, що це повернення до національного минулого було важливим явищем, наявним як в історичних дослідженнях, так і в художній літературі вже на схилі Речі Посполитої і процвітаючим в епоху романтизму. Цей історизм залишив значний слід в епіці, драмі й романі, що, за словами професора Вацлава Кубацького, має глибоке ідеологічне значення на тлі тогочасних політичних і суспільних змін² через актуалізацію легенди про селянина Пяста, що став королем, його народ називав «символом національного відродження, морального відновлення і джерелом державної сили»³. Цей факт об'єднання історичних досліджень із народознавчими й пошук національних джерел передусім у народній творчості, що виразно можемо побачити в Чацького, Коллонтая, Суroveцького, а особливо в Ходаковського — також не є випадковим; це має глибинний ідейний сенс.

Постає також питання: чи можна в Ходаковського знайти іноземні, непольські впливи?

---

¹ Автор невідомий, друк.: A.Kraushar. Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk. — Warszawa, 1900–1906. — Т. III. — Cz. I. — S. 373–5 (неправильно датований: 24 XI 1819).

² J.Słowacki. Balladyna / Opracował i wstępem poprzedził W.Kubacki. — Warszawa, 1955.— S. 40. У літературній творчості історичне «вбрання» часто служило для підкреслення актуальних і важливих суспільних і політичних проблем. Наприклад, уже Францишек Селезій Єзерський у своєму анонімно виданому творі під назвою «Жепіха — мати королів...». — Варшава, 1790

³ Там само, с 44.

Його вже ставив собі Гавронський і дав на нього негативну відповідь. Він дійшов висновку, що західноєвропейська література не могла мати жодного впливу на Ходаковського, бо він не знав західних мов, а праці, які могли б його зацікавити, не були тоді перекладені польською мовою. Гавронський писав: «Не зможемо знайти в доступних нам матеріалах жодного сліду, щоб він цитував праці французьких чи німецьких письменників. [Ходаковський], користувався ними, або згадував їх, за винятком Рюльєра» (с. 103).

Французьку мову Ходаковський, мабуть, не знав, хоча тоді вона була в Польщі дуже поширеною, а якщо він навіть і робив ремінісценції до Рюльєра (один раз), то нічого дивного, бо саме тоді вийшов перший том цього письменника «Історія анархії Польщі» (Claude-Carloman de Rulhière «Histoire de l'anarchie de Pologne», 1808 р.) у Варшаві під назвою: «Розуміння французькою історією відсутності уряду в Польщі». А саме про цей том ідеться у в'їдливій алюзії Ходаковського. Зрештою, французьку літературу того часу взагалі не варто брати до уваги, коли мова йде про слов'язнознавство чи народознавство. У крайньому випадку, могли б мати вплив написані французькою мовою праці Яна Потоцького.

Інша справа була з німецькою літературою, у якій уже за кілька десятків років до цього з'явилося зацікавлення народом, пов'язане з перемогою романтизму. Уже Лессінг у своїх листах на тему літератури високо оцінював цінність народних пісень¹. На найвищий же п'єдестал підніс народну пісню Гердер. Цей видатний філософ, також і в галузі народознавства і слов'язнознавства (про що говорилося раніше), відіграв виняткову роль у європейському масштабі. Натомість Гавронський про Гердера мовчить.

Вплив Гердера яскраво виявився в Польщі перед 1818 р., що виразно можна побачити у Крулікowsького², а особливо у Бродзинського, який був, як відомо, палким прихильником німецького філософа³. Перш за все тут ідеться про збірку «Голоси народів у піснях» («Stimmen der Völker in Liedern»), яка мала розголос, у ній «хоч скромно, але репрезен-

---

¹ Поп.: G.E.Lessing. Briefe die neuste Literatur betreffend (1759), лист 23 від 19 IV 1759 // J. Petersena & Lessing Werke. – Berlin–Leipzig, 1929. — Т. IV. — S. 86–88. Лессінг наводить тут дві литовські даїни у німецькому перекладі.

² Поп.: J.Fr.Królikowski. Rozprawa o śpiewach z muzyką i o zastosowaniu poezji dla muzyki // Pamiętnik Warszawski, 1817. — Т. IX. — S. 399.

³ Поп.: C.Peçherski. Brodziński a Herder. — Kraków, 1916 (Prace historyczno–literackie, № 7).

товано і слов'янські народні пісні (а саме чотири південнослов'янські пісні: сербські і хорватські), а також литовські пісні (вісім). Гердер, сам будучи поетом, особливу увагу звертав на поетичну цінність народних пісень і у вступі до своєї збірки доводив, що вони виражають прості й чисті почуття і є близькими до природи. Використовуючи у своєму оцінюванні критерій наближення до природи, водночас доводить, що сучасна йому поезія, будучи занадто далекою від природи, перестала бути справжньою поезією; природа натомість відображена у повній мірі в народних піснях і тому поети повинні брати з нього приклад.

Ця точка зору є дуже близькою до тієї, що проголосив Ходаковський. Чи можна після цього говорити про вплив Гердера на нашого етнографа? Перш, ніж почнемо відповідати на це питання, подумаємо, чи Ходаковський міг бути знайомим з працею Гердера?

Це не правда, як стверджує Гавронський, що Ходаковський не знав німецької мови і не користувався його німецькими працями. Загалом, користувався. У листах до Єжи Самуеля Бандтке кілька разів згадує про те, що йому надсилали праці Леонарда Давида Германа під назвою: «Maslographia oder Beschreibung des schlesischen Massel» (Бжег над Одрою, 1711); з того ж листування, опублікованого ще в 1837 році, також знаємо, що Бандтке виконав прохання Ходаковського. Надіслану йому працю, у якій подається аналіз народних обрядів й археологічних знахідок місцевості Маслув у Нижній Сілезії, яку він використовував у своїх працях, наприклад, у «Проекті наукових подорожей по Росії».

А тому знання мови могло дозволити йому ознайомитися з працею Гердера, але ніде, ані в його працях, ані також у його листуваннях немає жодної згадки про німецького філософа. Водночас варто зауважити, що він унікав піднесення заслуг неслов'янських письменників, а якщо вже згадував про них (найчастіше поверхово), зазвичай це були в'їдливі алюзії (з рідкими винятками, наприклад, щодо Макферсона). Одна з таких ремінісценцій уже була процитована, де Ходаковський говорить, що не треба в дослідженнях культури і минулого слов'ян занадто багато покладати надій «на закордонних письменників». Здається, що ця алюзія може бути адресована до Гердера, який як поет міг, мабуть, презентувати цих «зарубіжних письменників». Що дозволяє так інтерпретувати процитовані слова? Пояснення треба шукати в різниці поглядів на цін-

ність і значення народних пісень; адже схожість поглядів Гердера і Ходаковського в цьому питанні є оманливою.

Ходаковський, подібно до його польських попередників, бачив у народних піснях в основному історичну вартість, трактував їх як дуже важливе джерело пізнання минулого народу, використовуючи це, для створення своїх історичних гіпотез. Символіка деяких пісень відіграла тут головну роль, про що вже йшла мова раніше і до цієї справи будемо ще повертатися.

Інакше мислив Гердер. Насправді й у праці «Ідеї до філософії історії людства» («Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit») він згадував про важливість пісні (і легенди) народу в історичних дослідженнях, але над усе бачив у них красу, художню цінність. Зокрема такий погляд він виклав у вступі до «Голоси народів у піснях» («Stimmen der Völker in Liedern»), де на першому місці поставив навіть не художність слова, а музику, мелодію, яку називав найважливішою основою народної пісні. На його думку, перш за все пісня має бути піснею¹.

Бачимо відмінності в розгляді народних пісень Гердера і Ходаковського і це пояснює, здається, наведена вище алюзія. На цій підставі можна теж висунути припущення, що Ходаковський знав працю Гердера і, не виключено, вона мала на нього вплив. Робимо такі висновки тому, що про вплив можна говорити не тільки тоді, коли якийсь письменник поділяє погляди іншого письменника, слухняно приймає їх без застережень, але, мабуть, і тоді, коли сам протиставляється цим поглядам; бо тут виникають чинники, які спонукають до дії, до реакції.

Натомість безсумнівний вплив мали на Ходаковського «Пісні Оссіяна», дуже популярні в Польщі в той час (як і в цілій Європі), з якими можна було познайомитися хоча б з переспівів і перекладів Ігнація Красіцького, Францішека Козняна, Костянтина Тимінецького, Юзефа Брикчинського та інших². Він згадує про них кілька разів; вони спонукали його, як і сучасників, до думки, що в далекому минулому

---

¹ J.G. Herder. Sämtliche Werke. — Berlin, 1877–1899. — Т. XXV. — S. 333; пор. теж: Рєcherski, op. cit., с. 63. На думку Гердера: «Музика даного народу формує його внутрішній характер, так зване специфічне налаштування його органів чуття, глибше і правдивіше, ніж найдовший опис зовнішніх подій» (Myśli o filozofii dziejów. — Warszawa, 1962. — Т. I. — S. 332).

² Пор.: М. Szykowski. Osjan w Polsce na tle genezy romantycznego ruchu // Rozpr. Akad. Um. Wydz. Filol. — Seria III. — Т. VII. — S. 1–174.

слов'яни також мали подібну поезію. Така думка надихала, спонукала до пошуків подібних епічних творів на польській і слов'янській землі, переконувала в слушності й цілеспрямованості цієї справи. У давності «Пісень Оссіяна» ніхто не сумнівався і «відкриття» Макферсона розумілося як незвична, але повністю природна річ.

У справі слов'янства Ходаковський не мав попередників, яких він міг би наслідувати і які могли б на нього вплинути. Славний Вук Стефанович Караджич розпочав збирання сербських пісень приблизно в той самий час, коли й Ходаковський, а перша його збірка була видана у Відні 1814 року, коли Ходаковський уже здійснював свої мандрівки країною, збираючи пісні й легенди. Караджич відкрив незнаний світ народної поезії свого народу і, що найважливіше, його збірка містила повністю автентичні народні пісні. Утім, це не була перша друкована збірка слов'янського фольклору.

Уже під кінець XVIII століття відомі подібні спроби в Росії. Там було видано кілька публікацій літературно-етнографічного характеру, які містили народні пісні: «Новое и полное собрание российских песен, содержащие в себе любовную, пастушескую, шутовую, простонародную...» (Москва, 1780–81, т. 6); «Обстоятельная и верная история российского мошенника» (Петербург, 1793), збірка Яна Прача і Н. А. Львова під назвою «Собрание народных русских песен с их голосами на музыку» (Петербург, 1790), нарешті, Афанасія Калатіна «Новейший всеобщий песенник, или полное собрание лучших всякого рода песен» (1810). Натомість згадувана в різних публікаціях збірка Кирила Данилова під назвою: «Древние российские стихотворения» (1804) містила 35 історичних пісень, узятих із різних, раніше друкованих джерел. Було опубліковано також кілька десятків українських пісень у праці Гжегожа Каліновського під назвою: «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в слободской украинской губернии, также и в великорусских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых» (Ст. Петербург, 1777) і дві анонімні публікації: «Молодык с молодою на гуляние с песенками» (Ст. Петербург, 1790) і «На бережку у ставка, с нотами и хорами» (Москва, 1794).

Ходаковський не знав жодної з наведених вище позицій перед початком своєї діяльності. Тільки в 1816 році, відпочиваючи в Острозі й переглядаючи місцеву бібліотеку, він натрапив випадково на один із

томів російських пісень. Це було для нього цікавим відкриттям, адже в листі до Анасташевича (від 24. X. 1816) він просив про надсилання йому томів⁴⁸ (Ходаковський тут не зазначає, про який збір йдеться, але все ж у трактаті «Про дохристиянське слов'янство» згадує, що мав можливість проглядати російські пісні, які були видані у дванадцяти частинах під кінець XVIII ст., тому точно це було «Новое и полное собрание...» (6 томів, 12 частин) і додає таке критичне зауваження: «Зрозуміло, що цією збіркою займалися не вчені і через це багато менш вартісних речей вмістили, а багато прекрасних речей могли оминати. Тяжко ще тут збирати, тому я пристану на тому, що мені дав Бог»¹.

Василь Доманицький, оцінюючи названі публікації, усе ж слушно стверджував, що це були «тільки дрібні спроби» у галузі збирання народних пісень².

Якщо говорити про українські пісні, то тільки 1819 року була опублікована (у Петербурзі) збірка Н.А.Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песней», яка містила десять автентичних народних пісень, серед них дев'ять дум. У Чехії, Моравії і Словаччині збирацька діяльність розпочалася на кілька років пізніше³.

Також додамо, що велике враження на Ходаковського мало «Слово о полку Ігоревім», але цю поему він прочитав пізно, під кінець 1816 року або навіть на початку наступного. У згадуваному вже листі до Анасташевича Ходаковський просив про надсилання йому «Ігориди» (так він називав «Слово...») і прохання це скоріш за все було виконане. Ця поема справді була для нього предметом ретельного вивчення, але й навіть у народознавчій і слов'янознавчій генезі це не відіграло ніякої ролі. Вона була глибоко вкорінена насамперед у польську культуру, була передусім витвором своєї епохи.

---

¹ Автор невідомий (колись був у колекціях Пшездзецьких); цей лист (разом із іншими листами Ходаковського до Анасташевича) надрукувала Ф.Сенкевічова в «Alma Mater Vilnensis» 1932, з. 10, с.78.

² В.Доманицький. Піонер української етнографії // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1905. — Т. III. — С. 1–41.

³ Перша збірка, яка містила народні чеські, моравські, словацькі пісні і у чеському перекладі: російські, українські і сербські видав Ф. В. Челаковський під назвою: «Slovenské národní písně». — Praga, 1822 (наступні видання 1825 і 1827) Наступного року П.Й. Шафарик видав у Пешті збірку словацьких пісень під назвою: «Pisně světské lidu slovenského v Uhřích»; пізніше словацькі пісні видав Я. Коллар (1835), моравські – Ф. Сушіл (1835), чеські К. J. Erben (1842).

Відкриття фольклору

У 1816 році Ходаковський занотував слова: «Є щастя на землі — поневіритися між людьми, жити потужним поетичним життям селян! Який же я щасливий у своїй бідній одежині, з моєю бідною стравою, коли мені спогади мої, побажання свої розповідають! Серед народу живе скромність, серед народу живе поезія! Покажіть мені хоча б одного землероба, який би з власного бажання вчинив щось нехороше? Зле має серце той, хто не любить народ всією братерською любов'ю»¹.

На початку свого збірника народних пісень він написав епіграму, взяту з Красицького: «Свята простота, хто ж зможе тебе полюбити»². Процитовані слова були девізом життя Зоріана і вони найвлучніше характеризують його ставлення до народу й народної культури. Після дванадцяти років мандрівок сільськими хатами, він пізнав життя селян, зібрав якнайретельніше врожай з поля народної творчості і збільшив її скарбницю, а робив він це з небаченою витривалістю, з великим запалом і міцним переконанням, що його праця і присвята не даремні. Тому його доробок, який у значній мірі занапащений і до сьогодні не оцінений належним чином, мав в історії польського і слов'янського народознавства дуже важливе значення, навіть виняткове. Ходаковського вважають «батьком польського народознавства» передусім через те, що він перший проторував дорогу в цьому напрямі, показав напрямок власним прикладом — через започаткування регіональних досліджень, і це в такій мірі, що не мало аналогів у цілому слов'янстві. Він створив основи етнографії як окремої науки, хоча сам цього виразно не розумів, коли збагнув, що народна культура може бути корисною, в основному, як джерело історії давніх часів. Насправді він убачав у піснях і легендах значно більше, ніж його попередники, навіть у певному сенсі їх переоцінював (якщо мова йде про закладену в них історію), деякі пісні він повністю цитував у своїх трактатах на підтримку історичних гіпотез, але також визнавав, що в них жевріє вогник краси й поезії, отже, вони мають літературну цінність, однак

---

¹ Цю нотатку, разом з іншими нотатками Ходаковського, опублікував Дембоський у «Науковому огляді» 1842 року, т. III, № 26, с. 1015–23. Ймовірно, що узяв її зі щоденника Ходаковського.

² Ця цитата неточна; уривок із «Монахомахії» звучить так: «Свята простота! Ах! Хто ж тебе похвалить!» (пісня I, в. 31).

— відповідно духові часу — збирав їх передусім як матеріал для праці з давньої історії слов'ян. Він виклав свої погляди в праці «Про дохристиянське слов'янство» і в пізніших публікаціях, трактуючи інші, «позаісторичні» цінності народної культури досить поверхово. Таке розуміння принесло значні втрати для етнографії, а також для літератури, виходячи з того, що він не опублікував (як, наприклад, Караджич) свого великого збірника пісень — безперечно, це була б найбагатша збірка автентичних народних слов'янських пісень до Кольберга. Ще більше дивує факт, що він ніде навіть не згадує про намір видання своєї збірки в розширеному варіанті, хоча таку можливість не варто було виключати. Оскільки він мав претензії до Яна Кохановського, що тому не спало на думку зібрати й видати пісні, можна зробити висновок, що він сам мусив би це зробити. Але для нього це не було завданням першочерговим, і тут він зробив головну помилку.

Матеріалу для висвітлення постаті Ходаковського як фольклориста достатньо у його працях, особливо в листуванні, звідки можна дізнатися, в який спосіб відбувався його розвиток як дослідника, чого він шукав у творчості народу, як його розумів і на що особливо звертав свою увагу.

Необхідною умовою в реалізації своїх народознавчих зацікавлень Ходаковський вважав уміння знайти спільну мову, переборення вродженої (скоріше, зумовленої суспільним становищем) недовіри і несміливості. Не завжди це вдавалося, іноді він натрапляв на труднощі, які важко було подолати, але багатий досвід дозволяв йому із часом вдало їх побороти. Керуючись принципом, що ціль виправдовує засоби (в розумінні шляхетний принцип), він неодноразово використовував свого роду «перекупство» і дослівно практично «виманював» пісні чи легенди за гроші й ... горілку, хоча й сам часто критикував цей спосіб, який використовувала шляхта задля отримання прибутків. Пишучи до Єжи Самуеля Бандтке про те, що ксьондз Ян Могильницький разом із митрополитом уніатського обряду Міхалом Левицьким мають також намір збирати народні пісні з околиць Перемишля, додаючи скептично, що духовний сан «відрізняється несміливістю» і «намір духовних даремний»; про себе ж говорив: «Моя рука, тримаючи фляжку і в додаток гроші, збирає шалений урожай»¹. Найбагатший урожай він збирав,

¹ Bibl. Jagieł. rkps 1874, k. 102–103; druk. „Pamiętnik Naukowy”, 1837, t.III, s. 19–22 (з відступами).

звичайно, під час урочистостей і обрядів, особливо весільних, намагаючись не оминати жодної можливості.

У найдавніших зі збережених листів періоду мандрівки країною, він писав до Лукаша Голембйовського: «Сільськими весіллями, духовними обрядами, дівчачими вечорницями проходячи, я заледве двадцятого числа минулого місяця повернувся до Кременця»¹. Він виходив на дорогу до княжих палаців (наприклад, в Острозі) і монастирів, прагнучи оглянути книгосховища й архіви (що було йому, як протеже Чарториського, доступно), у яких могли знайтися цікаві історичні праці й документи, але ці матеріали також він уважав допоміжними, а не головними. Основними натомість були матеріали, які він збирав серед народу.

Цю «малу професію», як він іноді називав свої дослідження, він трактував дуже поважно, не як миттєве захоплення і не йшов слід за тими, що мимоходом згадали якісь пісні чи легенди, і які «здається, заради розваги займалися чим–небудь і більше розповідають про терміни свого приїзду і від'їзду на кожне місце і про всі звичайні події у тих місцях»².

Він намагався якнайкраще пізнати предмет, який вивчає, і йому не перешкоджали ані байдужість, ані жалість з боку тих, хто вважав його диваком. Він усе сприймав із філософським спокоєм, знаючи, що те, що нове, не завжди зрозуміле. Адже ніхто з його сучасників не вивчав народної культури в такий спосіб, як він. Не сподівався Ходаковський також на належну оцінку його праці і писав: «не будучи ніколи у Тентері (званого в Єгипті: Дендера), чи ж можна що–небудь говорити про нерівності малюнка зодіаку?». Він не відмовився від досягнення поставленої цілі навіть тоді, коли зустрівся з неприхильним ставленням Віленського університету щодо свого плану і не був впевнений, чи Чарториський і надалі захоче йому допомагати. «Скрині моєї, — писав до Голембйовського, — на дурниці не віддам і початої справи за такі жертви не думаю кидати»³.

---

¹ Лист від 5 XII 1315, AGAD rkps TPN 86, k.2.

² Лист до В.М. Попова від 30. XII. 1820, рукоп. у Ленінградському CGIA f. 733 DNP op. 2 d., 1. k. 107.

³ Лист до Голембйовського від 13/25 V 1819; AGAD rkps TPN 86, k. 13; надруковано з багатьма пропусками: Pamiętnik Umijętności Moralnych i LiteratURY. — 1830. — Т. IV. — S. 214–15; перевидання (з помилковою датою: 24. VI. 1819) разом із працею «Про слав'янство...». — Краків, 1835. — С. 36–37.

Про ту скриню згадував Амброзій Грабовський: «У ході цієї мандрівки Польщею відвідав [Ходаковський] теж старий Краків. Я тоді мав можливість особисто познайомитися з ним, бо він мене часто відвідував, і кілька десятків днів провів тут. Я, будучи в його помешканні, оглядав його великий запас нотаток і малюнків, які він сам поправляв. Це були герби польської шляхти, перемальовані з нагробків, короваї, одяг і так далі»¹. Він відходив від положення, що «нехай у ХІХ ст. у нас буде принаймні витривалість»².

Ходаковський із задоволенням користувався допомогою інших³, шукав контакт із людьми, які мали подібні інтереси. Відвідував також Ігнація Любича Червінського, автора «Задністрянської околиці», але ці відвідини принесли йому невелику користь, адже про освіту цього письменника він говорив з виразною іронією⁴. Це незадоволення, ймовірно, можна пояснити, як здогадуємося, розбіжністю поглядів на суспільні проблеми; оскільки ставлення до народу Червінського і Ходаковського були діаметрально протилежними.

Набагато більше, натомість, Ходаковський був задоволений знайомством із ксьондзом Францишеком Файгелем⁵, якого також цікавила народна культура, про що Ходаковський двічі згадував із щирою симпатією. У листі до Кропінського він писав: «У Перемишлі знайшов дуже світлого, гідного ксьондза Файгеля, який працює над тією самою, що і я, проблемою. Дуже відкрито, нічого не приховуючи, ми говорили з взаємною симпатією, пообіцяли допомагати один одному і давати роз'яснення»⁶. Також десь він писав, що Файгель, не знаючи інших слов'янських мов, у зібранні пісень «мусив мати більші труднощі»⁷. Сам він так думав через те,

---

¹ Wspomienia Ambrozego Grabowskiego /Wyd. St. Estreicher. — Kraków, 1909. — Т. II. — S. 18.

² Лист до Кропінського від 12. VIII. 1819. — Biblioteka Warszawska, 1866. — Т. II. — S. 188, 189.

³ Такого помічника знайшов у племінниці Л.Кропінського, Юзефи Кульчицької, у Передилі (на Волині). Дякуючи їй, вдалося зібрати понад 100 і більше легенд. Пор., лист до Карпінського від 25. XI. 1818. — Biblioteka Warszawska. — 1866. — Т. II. — S. 182–6.

⁴ Лист до Л.Голембьовського від 16/18 V 1818, AGAD, рукоп. ТРН 86, к. 8.

⁵ Ф. Файгель (1777–1836), ректор капітули в Перемишлі; жодних праць не друкував. Пор.: [М. Korczyński]: Rys życia księdza Franciszka Fazgla // «Przyjaciel Ludu», 1846. — S. 2–4.

⁶ «Biblioteka Warszawska», 1866. — Т. II. — S. 177–179.

⁷ Лист до Є.Бандке від 20.V.1818. — Bibl. Jagiel. rkps 1874, k. 102–103; druk. (з опущеннями) // «Pamiętnik Naukowy», 1837. —Т. III. — S. 19–22.

що без знання споріднених слов'янських мов не можна на цій дорозі досягти успіху, адже занадто малий матеріал не дозволяє зробити загальніші висновки. Народна слов'янська культура як спадкоємниця праслов'янської культури виходить з одного коріння і тому важлива для пізнання минулого, успіх залежить від того, чим більше дослідження спираються багатий і повний порівняльний матеріал. «Хто не визначав для себе певні цілі, — він писав, — не готував певних питань, а ще в межах широкої слов'янської землі, не має запасу відваги, витримки і не орієнтується в кількох її діалектах, той даремно чекатиме легенд»¹. Сам натомість володів російською мовою, досить добре знав українську і білоруську мову, але на цьому не зупинився і пильно цікавився також говірками з двох причин: по-перше для того, щоб краще порозумітися з народом і краще зрозуміти його творчість, а по-друге, він вважав, що говірки є особливо важливим джерелом для пізнання праслов'янської мови і діалектологічним матеріалом користувався в дослідженнях, присвячених межам первинної слов'янської землі. Варто підкреслити, що характерною рисою для Ходаковського є залучення даних із різних галузей і виведення на цій підставі узагальнених висновків. Він сам, зрештою, так писав про це: «Моїм наміром є зібрати інформацію про всі пам'ятки наших прадідів, поєднати в одне дерево всі гілочки слов'янської мови, усі сільські обряди, пісні, які під час них співають, магичні таємниці їх замовлянь, які несуть багато давніх вірувань і старого діалекту й усе це змішати з описами, тільки менш конкретними, моїх попередників — і дати краще уявлення про наше минуле»².

Однак Ходаковський не займався всім різноманіттям народної культури в сьогоденні, тому що практично повністю оминув матеріальну культуру³ і недооцінював її, а своє зацікавлення скерував на культуру духовну, витвори народної уяви. Перше місце він віддав пісням, менше уваги приділяв легендам, прислів'ям, забобонам тощо. Тому він записав близько двох тисяч пісень і робив це з надзви-

---

¹ «O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem».

² Лист до Анасташевича від 24 X 1816 // «Alma Mater Vilnensis», 1932, z. 10, s. 78.

³ Наприклад: різьбярство, образотворче мистецтво, художні ремесла і т.д. Натомість велику увагу він приділяв праслов'янській матеріальній культурі, що поєднувалося з його археологічними дослідженнями.

чайною дбайливістю щодо їх автентичності, не оминаючи навіть варіантів, але ми не зможемо знайти у всій його спадщині жодної повністю представленої легенди, хоча цим жанром він не нехтував. Про легенди, пересуди чи забобони він говорив досить загально, подаючи іноді змістові елементи, які в них містяться, для кращого підтвердження висунутих ним історичних тез.

Інтерпретація народної творчості, власне пісень, є особливою в розумінні Ходаковського. Він уважав її, про що вже згадувалося, реліктами праслов'янської творчості. Мистецьку, поетичну цінність пісні він убачав у тому, що: «вона перейнята милою сентиментальністю, простою повною порівнянь і давніх образів» («Про дохристиянське слов'янство»). Бо по стількох віках «сільський народ, уже давно позбавлений свободи, міг зберегти подібне звучання» (там само) — це в давні часи, у час повної суспільної рівності, поезія мусила прекрасно розквітати¹. Пізнавальна цінність натомість криється в тому, що в цих порівняннях і давніх образах можна певною мірою відтворити спосіб мислення наших предків, а отже, слов'янський національний дух. Адже це є повністю національна поезія.

Така ідеалізація праслов'янської народної творчості² була висунута в нашій літературі вперше Ходаковським і сильно вплинула на уявлення молодого літературного покоління та мала величезне значення для польського романтизму. Байдуже, що ця ідеалізація спирається на фантазію, не підтриману науковими аргументами; важливішим є той факт, що вона була твірною для літератури.

Не всі пісні, зібрані серед народу, Ходаковський оцінював однаково, бо протягом віків вони підлягали певним модифікаціями і втрачали свій первинний характер, деякі натомість з'явилися занадто пізно або були перейняті народом з літератури. Він намагався «очищати» їх

---

¹ У проєкті наукової подорожі Росією він узагальнено говорить, що праслов'янська епоха приховує в собі «нерозпізнану привабливість для наших уявлень і джерела для поезії».

² Упевненість в існуванні цієї прадавньої поезії, що нам вже відомо з процитованої раніше праці Ф. Шлегеля, не втратила актуальності й нині. Проф. М. Длуська у праці «Wiersz meliczny — wiersz ludowy» // Pamiętnik Literacki. — 1954. — Z.2. — S. 497 писала: «Немає жодних сумнівів, що в дописемний період у Польщі існувала поезія. Існувала, бо спів і вірш почалися разом із людиною. Бо їх мають майже всі примітивні народи, а тому і слов'янські народи, і польські племена мусили їх мати. Виходячи з цього, найбільш імовірно, що то була мелічна поезія».

від пізніших нашарувань і добувати з них ті мотиви, алегорії, символи, які, на його думку, залишилися з епохи язичництва. Значно більше таких змістових елементів було в українських піснях, ніж у польських, що він пояснював сильними впливами західної культури в Польщі і тим, що польська шляхта мала значний вплив на своїх підданих.

В одному з листів до Кропінського, написаного з Кракова, він скаржився, що польський «народ пішов за легкістю шляхти, переймається модою і новинами — пісеньки Карпінського й арії з опер вже чуються під сільською стріхою; отже давні співи не могли дійти до цієї епохи»¹.

Пізніше Ходаковський також оцінював пісні народу відповідно до праслов'янського первня, який у них містився, і на підставі його зауважень на цю тему, розсіяних у працях і листуванні, можна виділити, за великим рахунком, три групи пісень, які містять: 1. астрономічну символіку, 2. природну символіку, 3. міфологічну символіку.

Є й такі, які не входять у цю спрощену схему. Тут названа символіка, притаманна, в основному, обрядовим весільним пісням (особливо українським), що мало свідчити про їх давність. Ходаковський знаходив у ній аргументи для своїх історичних гіпотез. Наприклад, пісні, яких «він чимало зібрав над Дніпром і Сяном», відкривали, на його думку, призначення слов'янських городищ, які були свого роду парафіями (його поняття) — «бо в них одружувалися молодята, у них відбувалися обряди, розваги, хороводи»². У цій символіці почесне місце займають небесні тіла: місяць, зірки, сонце³, які часто з'являються з певними цифрами, особливо: 3 і 7⁴. У праці «Про дохристиянське слов'янство» він писав, що в «гіркій зморі» сільських хат, слухаючи пісні «можна побачити три місяці, які їм світять, три зорі-дівиці, сім возових зірок». Ця символіка небесних тіл буде відігравати важливу

¹ Лист від 4/16. XI. 1817 // Biblioteka Warszawska, 1866, t. II, s. 163–8.

² Лист до З. Карнеева від 18. VI. 1819 // «Киевская Старина». – 1891. — Т. 33. – С. 469–75.

³ Одну з таких пісень представив Ходаковський у праці «Про слав'янство ...», інші дві з його збірки були опубліковані невідомим у журналі «Вестник Европы», 1829, № 7, с. 248 (загалом тут є 15 пісень «зі збірки померлого Ходаковського», с. 244–250). Про культ небесних тіл у народі: Z.Gloger. Obchody weselne. — Kraków, 1869. — S. 71; K. Moszyński. Kkultura luowa Słowian. — Kraków, 1934. — Cz. II. — Z. 1. — S. 433; A.Marcinkowski (pseud. Nowosielski) Lud ukraiński. — Wilno, 1857. — S. 188).

⁴ Por. Ł.Gołębiowski: Lud polski, jego zwyczaj i zabobony. — Warszawa, 1830.— T. I. — S. 153; K. Wł. Wójcicki. Zarysy domowe. — Warszawa. — 1842. — S. 188.

роль у романтичній поезії, особливо в поетів так званої «української школи», які черпатимуть повними пригоршнями мотиви для своєї поезії з народних пісень і легенд. Тут мимоволі спадає на думку строфа з «Русалок» Юзефа Богдана Залеського:

Błyśnie siedem gwiazd na niebie,
W Dnieprze blysną trzy miesiące,
Zalśnią gwiazdy spadające
I co zechcę, zrobię z ciebie.

Збіг між цією строфою і наведеними Ходаковським словами є таким виразним, що Юзеф Третяк пояснював це впливом Ходаковського на Залеського¹.

Однак здається, що це не єдиний твір у польській романтичній поезії, у якому можна спостерегти відлуння процитованого фрагмента праці Ходаковського. Подамо тут ще два твори. Один із них — це дума Августа Бельовського під назвою «Настя», яка була опублікована в «Зевонії» від 1834 року (с. 138–142). Головна героїня думи була підступно вбита своєю заздрісною панною і її вірним слугою. Вбивство потягнуло за собою заслужену кару, бо пані і пан вмирають, убиті блискавкою, а їх двір провалився під землю. І в той самий час:

...przy zapadłym tuż dworze,
Staje gmach, cudna robota!
Cerkiew; trzy krzyże, trzy zorze,
Słońcem się złote lśni wrota.

Другим твором, у якому з'являється подібна символіка народних пісень (особливо українських), є вірш Марціна Оссорії (М. Цеплінського) під назвою «Отруйне зілля», який міститься у виданому ним і Каролем Балінським «Сільському снопі» (Варшава 1844, с. 216–220). Початок цього твору звучить так:

Nad Dunaju bystremi wodami
Swieci zorza, dojrzewa kalina;

---

¹ Пор. його: Bohdan Zaleski. T. I. — Kraków, 1911. — S. 384. Третяк доводить, що трактат Ходаковського мав значний вплив на Залеського (а також Гоцинського і Грабовського), Там само, с. 51; Згожельський, *op. cit.*, s. 121.

Nie — to swieci czarnemi oczami,
Piękna licem kraśnieje dziewczyna.

Wzdłuż Dunaju sokoły trzy lecą,
Wzdłuż Dunaju miesiące trzy świecą;
Nie — to z pola mołojców trzech wraca,
Ranne słońce ich zbroje pozłaca.

Важко тут знайти безпосередню залежність представлених творів Бельовського і Цеплінського від праці Ходаковського, тим більше що і Бельовський, і Цеплінський самі цікавилися народними піснями, але певні ремінісценції з праці про слов'янство не виключені.

Ходаковський вказував на те, що серед небесних тіл привілейоване місце у народних піснях, особливо весільних, займають місяць і зоря. Місяць у них найчастіше означав нареченого, зоря натомість (Венера, перша зірка), яку в Україні ще називають лінивою, у подібному порівнянні означає наречену. У листі Бандтке, написаному з Синяви, Ходаковський помістив малюнок, який зображує півмісяць із зіркою як символ пари молодих, скопійований з оригінального народного малюнка, і додавав, що «у ці дні кілька сільських весіль, які прибули до пана, мали на своїх стягах червону «леліву», яка оспівується від Сяну до Дону»¹. Він також записував пісні, у яких наречений називався місяцем (сином місяця), або князем, а наречена княжною. Етимології цих виразів він присвятив окрему розвідку під назвою: «Опыт изъяснения слова: *kniaź, ksiądz (ksiąz, księż)*», надрукований у журналі «Северный архив» (1824, ч. X, с. 219–249). Тут він відкидає різні сучасні спроби виведення виразу *książe* від: єврейського — *kohen*, хазарського — *kagan*, німецького — *König*, і виносить власну оригінальну гіпотезу, що це слово має зв'язок із коренем: *-kon-*, який можна знайти у польських словах: виконати (*wykonać*), доробити (*dokonać*), досконалий (*doskonały*); у церковнослов'янській і російській: *закон*, чеській: *konati* (діяти). Він уважав, що в цьому корені є значення «початок» (пол. *rozątek*). У підтвердження цьому він говорить, що найдавніші слов'янські князі поєднували в собі світську і духовну владу; звідти синонімом слова *książe* було слово *ksiądz*, який вживався у дипломатичних паперах

¹ Лист від 15. II. 1818 // Bibl. Jagiel. rkps. 1874, k. 97–8.

польських королів (пор.: «Ми, Зигмунт Август, з ласки Божої польський король, великий литовський ксьондз...» від 1550 року [в:] Ян Гербурт, «Статут і королівські привілеї...» Краків 1570, с. 5). Тож були вони володарями і разом з тим жерцями¹.

Зуже названих небесних тіл особливо сентиментально Ходаковський ставився до зорі, адже від неї він узяв ім'я Зоріан, ім'я незвичайне, яке з того часу починає з'являтися в літературі (у Словацького, Францішека Жиглінського, у Залеського: Зорина, Чеслав Зоря і т. д.).

У зовсім неочікуваний спосіб Ходаковський намагався, головним чином за допомогою природної символіки, пояснити родовід гербів. Він пише про це і в працях, і в листуванні. В одному з листів до Ігнація Кульчицького згадує, що в околицях Порицька на Волині знайшов «пісні про оленів, які йшли на парування з вінками на голові й перснями на рогах, також про лебедя, який пливе Дунаєм² із вінком на голові, про сокола, який несе перстень до шлюбу» і додає, що: «усе це вдало пояснює наші народні стародавні герби»³.

Асоціювання гербів зі змістовими елементами деяких пісень, що досить незвично, не є, у розумінні Ходаковського, позбавлене якихось підстав. На зображеннях багатьох гербів є знаки і малюнки, які виправдовують такі асоціації. Наприклад, на гербі Слеповрон представлений крук, який у дзьобі тримає перстень, такий самий малюнок зображений на гербі Корвін (Несецький). На моравському гербі Папроцького є герб Сокіл із малюнком сокола на скелі, натомість відомий герб Леліва (який служив Тарновським, Семенським та ін.) має на малюнку ідентичне зображення, про яке йшлося раніше, а саме: місяць із зіркою⁴.

На цій підставі Ходаковський висунув гіпотезу про польське походження гербів, які виводяться, згідно з прийнятою геральдикою, з країн Західної Європи. До цієї гіпотези, яка не була достатньо науко-

---

¹ Про роль слов'янських жерців — пор.: Moszyński, op. cit., t. II, c. 1, s. 242; A. Brückner. Mmitologia słowiańska. — Kraków, 1918, s. 57; J. Kostrzewski. Kultura prapolska. — Poznań, 1949, s. 383.

² У народних піснях Дунай означає зазвичай взагалі річку.

³ Лист від 29. V. 1817 // Athenaeum, t. III, s. 174–176.

⁴ У польській геральдиці можна знайти півмісяць із зіркою або іншими додатками 69 разів, як це впливає із зіставлення гербових знаків у праці Fr. Piękoskińskiego. Heraldyka polska wieków średnich. Kraków, 1899. Несецький тим часом (за Папроцьким і Окольським) родовід Леліви шукав у Голландії і виводив його від давнього замку над нижнім Рейном, який носить назву Монстерн (асоціації з: Монд–Стерн).

во аргументованою, ставилися обережно або про неї не згадували. Критичну оцінку дав їй Суровецький у цитованій рецензії, з певною поблажливістю про неї говорили Вацлав Олександр Мацейовський і Крашевський¹, Гавронський натомість стверджував тільки, що в поглядах Ходаковського з цього питання «є багато правди» (ст. 131).

Тим часом треба сказати, що ця гіпотеза, безвідносно до її слушності, приховує в собі глибший сенс, ніж спочатку могло б здатися. Адже тут ідеться разом і про родовід шляхти, особливо польської, яка, на думку геральдики, була зліпком різних елементів чужого походження. На думку Ходаковського, шляхта виросла на рідному ґрунті, на тій самій землі, що й народ, він робить серйозний закид щодо некритичного прийняття чужої культури (не виключаючи навіть мови), пихатого відкидання всього, що рідне, бо стало воно чужим на своїй землі.

Такий погляд перейняв (безперечно від Ходаковського) Єнджей Морачевський; на його думку, спочатку скрізь панували рівність і братерство, які зникли у хвилину відділення приватної власності; коли настав поділ на панів і кріпаків, а взаємини між цими двома суспільними класами з братерських перейшли у чужинські². Палким прихильником цієї гіпотези став Едвард Дембоський, який стверджував, що шляхта з'явилася під впливом західної культури, тому: «спочатку не було і не могло бути шляхти, принаймні феодальної, бо не можна припустити, аби народ міг бути такий сліпий, що терпів шляхту, яка була виразкою на тілі їх суспільства»³.

Нарешті, у піснях Ходаковський знаходив певні міфологічні елементи (хоча й бідніші), наприклад, коли з'явилося ім'я відомої богині краси і створення сімей — Лади, імена Лель і Полель⁴.

¹ W.A. Maciejowski. Wzgląd historyczny na klechdy i gminne polskie piosnki najdawniejsze // „Oreḡdownik Naukowy”, 1840. — S.78; J.I. Kraszewski. Studia literackie. — Wilno, 1842. — S. 137.

² J. M[oraczewski]. Wywóḡ historyczny szlachectwa w Polsce // „Tygodnik Literacki”, 1839, t. II, nr. 21, s. 163–4, tenże: Starożytności polskie. — Poznań, 1852, t.II, s. 458.

³ E. Dembowski. Kilka myśli we wzglęḡdzie rozwijania się dziejów i życia wspóḡnego Polaków // „Tygodnik Literacki”, 1843, nr. 25, s. 194.

⁴ Длугош уважав Ладу богинею війни (подібну до римського Марса). Брюкнер припускав, що культ Лади взагалі не існував у слов'ян, а Длугош зі слова «лада», яке було вперше занотоване бл. 1420 р. ..., зробив з нього богиню. Пор.: A.Brückner. Dzieje kultury polskiej. — T. I. — Warszawa, 1958. — S.145. У весільних піснях це слово означало, на думку Брюкнера, «кохана», «коханий». Натомість Лель і Попель — це, на думку

Отже, розуміння народної пісні в інтерпретації Ходаковського було повністю нове й оригінальне. Він був переконаний, що селяни мають: «передані з покоління в покоління обряди та пісні, особливо ті, котрі оспівують імена: Лада, Лель і Полель, місяць, зірки, зорі, три ріки, тихий Дунай, русу косу, різноманітних тварин, птахів, дерева, квіти, трави, риби [...] — усе, що колись було алегорією, від них починаються сільські пісні, а особливо: весільні, русальні, обжинкові та колядки»¹.

Намагаючись проникнути якнайглибше в їх суть, іноді він доходив до зовсім фантастичних висновків.

Ще кілька слів про метод збирання Ходаковського. Передусім, він звертав особливу увагу на автентичність пісні, а до своєї збірки долучав тільки ті, народність яких не викликала в нього сумнівів. Для підтвердження цього варто представити одну важливу деталь. У 1822 році ксьондз Станіслав Шантир, настоятель случький та історик костьола (1840), надіслав йому в Москву пісню про село Мислобоже в Ошмянському повіті. Тоді ж Ходаковський переписав її в листі до свого кузина, Кароля Чарноцького, який також мешкав у тих краях і попросив його перевірити, чи ця пісня справді була ретельно записана; він мав сумніви щодо десяти слів, які Шантир «через брак старих слів замінив своїми»².

Ходаковський завжди записував, звідки походить пісня. У «Проект наукової подорожі Росією» він, наприклад, помістив дванадцять пісень (із них десять про тура), подаючи при кожній відомості, у якій місцевості вона була зібрана, наприклад: «під Глодом, у Краківській області», «в Гораї, у Люблінській області» і т. д.

Біля пісень, які були видані в 1829 році в журналі «Вестник Европы» (№ 7, с. 244–250) подано конкретні дані, наприклад: «у Синяві, співають перед весіллям» (пісня 5), «під Брестом, при розділенні короваю» (пісня 9), «в Клевані, співають, коли привозять наречену» (пісня 13). У

Брюкнера, вигуки, які нічого не означають; пор.: A.Brückner. *Mitologia słowiańska*, s. 11. Значно зменшив кількість слов'янських божеств Л. Недекле у праці: «*Zivot starych Slovanů*» (Praga, 1917). В його час вважалося (Нарушевич), що слов'янська міфологія була колись так само багата, як грецька чи римська, і в ній відшукували відповідники грецько-римським божествам. Такі погляди пішли ще від Длугоша і Меховіти. Ходаковський поділяв їх і міфологічні релікти шукав саме в географічних назвах (наприклад, Радогощ, назви з коренем буг-, бог-, бож-, бох-).

¹ List z 12/24 Vi 1818 // „Athenaeum” 182, t. I, s. 227–230, do K. Czarnockiego.

² List z 9 X 1822, AGAD Teki Skimborowicza XXV/ 7, k. 15–16; druk. „Athenaeum”, 1842, t. III, s. 210–212 (зі скороченнями).

випадку менших місцевостей, він подає детальніші описи, наприклад: «в Гренджі під Львовом», «в Дрогобичі над Горинем» і т.д.

Василь Доманицький, який колись переглядав збірку пісень Ходаковського, подав інші цікаві подробиці¹. Він пише, що деякі пісні були записані іншою рукою, на окремих картках, які Ходаковський додав до своєї збірки і написав на них місцевості, наприклад: під одною з них «в Порицьку», під другою: «в Порицьку біля Острога»², в іншому місці: «в Мендзибожі» і т. д.

Інколи він навіть зазначав, від якої особи почув дану пісню. Це свідчить про виняткову точність і про те, що навіть такі дрібниці були йому дуже потрібні. Ось деякі приклади: «Марина Шевчиха, вдова», «Марина Костюшкова», «Войтовничка Гарасимиха» і т. д. Іноді була навіть довша інформація, наприклад: «У мединського годинникаря є бакаляр, мати якого в Міхунках живе, знає пісню про шолудивого[?] Бонек і про Ракочі»³.

Названі деталі свідчать про те, що Ходаковський використовував при записі пісень напрацьований ним метод, який показує важливі елементи етнографічного запису. Головною його перевагою є дбайливе ставлення до правдивого відтворення пісень у їх автентичному вигляді, без будь-яких корегувань і додатків. Ходаковський дотримувався цього правила у більшій мірі, ніж його наступники, аж до Кольберга.

---

¹ Цю збірку Доманицькому надав редактор журналу «Киеская Старина» В.П.Науменко, який у вісімдесятих роках знайшов її в бібліотеці після М.Максимовича. Інформацію про цю знахідку він надав у листі до А.Н.Пупіна, який надрукував її в «Історії російської етнографії» (1891, т. III, с. 86). Доманський уважав, що там було два зошити, з яких один, підписаний «Слов'янські пісні, зібрані під сільською стріхою», зберігся повністю і містив 1017 пісень, 187–польські, 24 — великоруські, 128 — білоруські, 1 — чеська і 677 — українських. На початку цього зошиту Ходаковський записав уже згаданий до цього епіграф Красицького. Цей зошит містив пісні, які були зібрані у 1819–21 рр. Другий зошит був серйозно пошкоджений. На першій сторінці була пісня, позначена номером 273, а на останній – 887, тобто в ньому було 615 пісень, з яких 12 польських, 25 великоруських, решта – українські. Руські пісні Ходаковський записував у латинській транскрипції. Науменко також знайшов у бібліотеці Максимовича зроблену ним копію цих пісень (1631). Також Науменко зробив копію, здається, тільки українських пісень (невідомо чи всіх) яка міститься у відділі рукописів Української Академії Наук у Києві, *syng.* 772. Це тільки 522 пісні (українські), переписані «гражданкою»; цією копією користувався автор цієї праці.

² Представлені тут пісні походять з ушкодженого зошиту, який містить пісні ранішого періоду; про це свідчать названі місцевості, в яких перебував Ходаковський у 1817 році.

³ Пор.: Domanicki, *opt.cit.*, s. 7.

Дослідження минулого слов'ян

Дослідження Ходаковського, присвячені минулому слов'ян є, мабуть, найменш відомими і не дочекалося детального обговорення в науковій літературі¹, що тим більше дивно, бо він є піонером слов'янської археології. Був ним напевно, але навіть цей почесний «титул» не є повний, бо заслуги Ходаковського як дослідника слов'янського минулого є значно ширші і вимагають точнішого окреслення. Особливу увагу заслуговує той факт, що Ходаковський, за великим рахунком, перший, хоча й не завжди вдало, у доісторичних дослідженнях використовував дані з різних інших галузей: народної культури, історичної географії, археології, діалектології, він здійснював територіальні дослідження, етнографічні та історичні, що є його найбільшою заслугою.

Ясна річ, що входячи на повністю нові терени і вирішуючи знайти відповіді на багато складних наукових питань, іноді він помилявся, що не зменшує його заслуги як піонера й ініціатора в обраній галузі.

Поруч із хибними концепціями та інколи фантастичними гіпотезами в його дослідженнях є й такі, які й нині не втратили своєї наукової цінності. Його погляди, гіпотези і концепції спиралися не тільки на інтуїцію і відчуття, як часто вважають, але також на глибокі і самостійні висновки.

Одне з питань, яке цікавило Ходаковського — це прабатьківщина слов'ян. Ця проблема вже не раз розглядалася в польській культурі, адже ще в часи Відродження вона хвилювала істориків та письменників². На початку XIX ст. почалося особливо активне зацікавлення прабатьківщиною слов'ян.

Ходаковський не створив власної концепції, перейнявши вже готову, початок якій дав Суворецький, а розвинув Скорохуд Маєвський.

Суворецький, висловлюючи власні наукові погляди, писав дуже обережно й узагальнено, що слов'янський народ мусив колись зустрітися з мешканцями Індії, на що вказує певна культурна подібність:

---

¹ Дуже поверхово розглядував це питання Ф. Равіта Гавронський. Ряд нових деталей містить стаття А. Поппе: «U źródeł postępowej historiografii szlacheckiego rewolucjonizmu: Zorian Dołęga Chodakowski (1784–1825)» // *Кwartalnik Historyczny*, 1955, nr. 2., s. 13–35. Згаданий розділ у ній дещо в іншому вигляді був опублікований у „*Slavia Orientalis*”, 1963, nr. 2, s. 143–166.

² Поп.: Т. Ulewicz. *Świadomość słowiańska Jana Kochanowskiego.* – Kraków, 1948, s. 94–119, а також: Sarmacja. *Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.* — Kraków, 1950.

«Якщо ми з деяких обрядів, — як він говорив, — з ряду божеств і релігійних образів можемо зробити висновок, що колись вони мусли мати контакт з ведами та індусами, то ніхто не зможе мені заперечити такі висновки, доки не знайде ґрунтовніші»¹.

Натомість Маєвський пояснював племінну подібність праслов'ян із давніми мешканцями Індії подібністю слов'янських мов до санскриту, а також певними етнічними рисами, релігійними поняттями, звичаями і т. д.² Із цього він робив висновок, що праатьківщину слов'ян треба шукати десь біля джерел Гангу, звідки прийшли наші пращури близько п'ятого століття нашої ери.

Ходаковський був прихильником саме такої теорії і на її підтримку він шукав власні аргументи в народній культурі, у слов'янській міфології, в географічних назвах, але все, що він сказав на цю тему, не мало ґрунтового підтвердження і зводилося до загальних декларацій. Він ніколи не робив посилань на Маєвського, але насамперед мусив перейняти концепцію азійської праатьківщини слов'ян, що виникає зі способу аргументації, яка на перший план висуває спорідненість мов. У праці «Про дохристиянське слов'янство» він писав: «Будемо на цій же землі читати назви всіх тварин і птахів, як тих, що в Індії залишились, так і відомих у тутешньому кліматі, усіх лісових і плодових дерев, трав, які манять приємним цвітінням і запахом, якими можна поживитися, і тих, що є ліками, і тих, що можуть служити магії». У кінці праці він стверджував: «Зберемо, наскільки це можливо, давні пісні та герби, опишемо обряди, занесемо це все до однієї книги, і, без сумніву, переконаємося, що наше походження є з Індостану, а не з якогось іншого місця».

У слов'янській міфології, релігійних звичаях і лексиці, особливо природничій³, він вбачав «велику схожість до давніх уявлень Індії»⁴.

---

¹ List do Woronowicza z 18 IX 1807 pt. «Obraz dzieła o początkach, obyczajach, religii, dawnych Słowian» // Koresponencja w materiałach obraz kraju i narodu polskiego rozjaśniających. — Warszawa, 1807. — S. 201.

² O Sławianach i ich pobratymach. — Warszawa, 1816.

³ Ходаковський залишив у своїй спадщині природничий словник, який містить корінну слов'янську лексику для опису рослин, звірів, птахів і т.д. Охоплює 541 слово від літери Б–З. Наприклад: «Багно — зілля, яке росте у лісах, жакливо смердить, Бахун біля Мінська, Бахнюки — різновид грибів у Новгороді, які ростуть на низовинах». Автограф у Ленінграді, публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна (папки Погодіна); копія зроблена Шафариком у празькому Національному музеї, syng. IX B 3.

⁴ Так він писав у розгорнутому листі до Голіцина 29 липня 1819, який без відома автора був надрукований під назвою: «Разыскания касательно русской истории»

Зрештою, він сам дещо пізніше буде намагатися отримати дорогоцінне листування, матеріали прямо з Індії, хоча й безрезультатно. У листі до Кароля Чарноцького писав: «Так мене це мучить, що тепер готую свої питання за допомогою моїх земляків, які розважаються в Единбурзі, аж на береги Інду та Гангу»¹.

Про походження слов'ян з Індії він говорив кілька разів, але не дивлячись на це, «індійській теорії» він не приділяв занадто багато уваги. У підтвердження цьому ми маємо ще один документ, а саме чернетку довгого листа до Кароля Сенкевича (без дати, ймовірно першої половини 1818 р.). Цей лист Ходаковський написав на прохання адресата і представив свої погляди і програму досліджень над історією слов'ян, повторюючи практично всі ті думки, які висловив у праці «Про дохристиянське слов'янство». Він з ентузіазмом говорив про необхідність пізнання історії слов'ян на своїй власній землі, але про ранній період говорить досить скептично.

«Близькість і схожість деяких слів, — говорить він тут, — не завжди є підтвердженням одного коріння народів; завдяки сусідству, часом через милозвучність, вони можуть переходити і служити різним поколінням народів. Зрештою, ця схожість не буде слідом поширеної колись мови в Азії, з якої, як в Європі від латини, стільки могло бути похідних діалектів?

На таких просторах – територіальних і часових – губиться думка і доводи дослідника; бажаючи заглибитись далі, ми зайшли б аж до Вавилонської вежі. На має переконання, скарби потрібно шукати там, де ними користувались і де вони заховані, а не ганятися за далекою оманною»².

Також додамо, що одного разу, вже на схилі своєї дослідницької діяльності, в листі до Адольфа Добровольського від 2 липня 1823 р.,

(«Вестник Европы», 1819, ч. CVII, с. 277–302); Ленинград: CGIA f. 733 DNP op. 2 d.1. Ця публікація була сенсацією (через слушність критики Карамзіна) у російському науковому світі; на цю тему пор.: листування Анастасевича з архієпископом Євгеном у: «Русский Архив», 1889 (№ 5–7); листування Тергенева з В'яземським в «Остафьевском Архиве князей Вяземских». — Петербург, 1899, т. I, с. 362, 367, 367, 358. List Anastasiewicza do Fr. Skarbka Rudzkiego, Bibl. Jagiel. rkps 4569, k. 19; list Chodakowskiego do Kropińskiego z 22 I 1820, „Biblioteka Warszawska” 1866, t. II, s. 191–4.

¹ AGAD Teki Skiemborowicza XXV/7, k. 13–1; druk „Athenaeum” 1842, t. I, s. 230–231. Ходаковський написав листа до Ляха Ширми, який відпочивав в Единбурзі.

² Рукопис в Библиотеке им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде: syng. rog. 2028/I k– 37 (назва підрозділу: „Из древнехранилища Погодина — бумаги Ходаковского”).

він висунув, ніби мимохідь, іншу концепцію. Перебуваючи фактично у трагічній матеріальній ситуації, він просив Добровольського про посередництво у справі отримання допомоги від Товариства приятелів наук і разом з тим висловив особливу думку, пропонуючи, аби до нього (в Москву) приїхав Костянтин Замойський для спільного продовження історичних та фінансових пошуків, за кошти Замойського. І з цієї нагоди він говорив про слов'янську колицку не над Гангом, а біля джерел Амуру: «Якщо ваше [Замойського] бажання не зникне, то зайдемо до столиці болгар над Волгою, за Рифейські гори, і там, біля джерел Амуру, біля китайського кордону, знайдемо найдавнішу колицку слов'ян»¹.

Противником пошуків колицки слов'ян в Індії був Лелевель, який стверджував: «Такий величний і великий народ, як слов'янський, не походить, а сам виростає», – і визнавав, що первинне місце перебування слов'ян треба шукати між Одером, Віслою, Німаном, Двіною, Бугом, Прип'ятю, Дністром і Дунаєм². Зрештою, подібну думку колись уже висловлював Ян Кохановський³.

Також Шафарик, який спочатку був під впливом Маєвського, схилявся до індійської теорії⁴, але із часом він змінив свою точку зору і стверджував, що первинне місце проживання слов'ян простягалося — у часовому еквіваленті: від Геродота аж до Йордана і Прокопа, а на території — від Балтійського моря до Чорного і від Одри до Дону⁵. Нарешті, радикально змінив свою початкову точку зору Суворецький, який у трактаті під назвою: «Простеження початків слов'янських народів» уже раз згадував про колицку слов'ян (венедів) «біля вірменських гір», посилаючись при цьому на Гомера⁶, а в іншому місці цього трактату розповідає, що прибуття слов'ян до Європи мусило відбутися дуже давно (найраніше близько VI ст. до н.е.). «зовсім не схоже, — писав він, — щоб венеди [тобто слов'яни] від тої епохи могли перекочувати до Європи, треба також зазначити, що вже давно вони осіли в тій частині світу і що належали до її одвічних мешканців»⁷.

¹ Rkps. w Publ. Bibil. Czart. fasc. 5999 syng. wewnętrzna 50925.

² J.Lelewel. Dzieje Polski. — Warszawa, 1829. — S.14 i 29.

³ Поп.: Т.Улевич. Świadomość słowiańska Jana Kochanowskiego. — Kraków, 1948. — S. 99.

⁴ K.K.Paul. Pavel Josef Šafařík — život a dílo. — Praha, 1961. —S. 127.

⁵ P.Szafarzyk. Słowiańskie starożytności. — T. I. — Poznań, 1842. — S. 67. 257, 313.

⁶ W. Surowiecki. Dzieła. — Kraków, 1861. — S. 492.

⁷ Ibiem, s. 400.

Зрештою це питання до сьогоднішнього дня не втратило своєї актуальності¹.

Ходаковський багато уваги приділяє назві слов'ян. У його дослідженнях, зокрема, етимологія має виняткове значення, а назва слов'ян цікавила його особливо. Приймав форми: *слав'яни*, *слав'янський* і т. д., які були відомими в польській мові з XVI ст. і виводилися від слова «слава», а також форму *слов'яни*, яку виводили від «слова»². На підтримку етимології від «слави», Ходаковський шукав власних аргументів, в основному, у географічних назвах. Найповніше висловився про це у «Проекті наукової подорожі Росією»³, де він робить висновок, що «слава» — це наші поширені урочища», тобто вона повторюється у географічних назвах, і на підтримку цієї тези він представив аж 262 назви типу: *Славкі*, *Славце*, *Славичин* — тобто такі, в яких присутній корінь *-слав-*. У схожий спосіб він аргументував таку етимологічну інтерпретацію і в інших працях, особливо в тій, яку 5 червня 1891

¹ Література на цю тему, як відомо, дуже широка. Нагадаємо тільки, що в найновіших дослідженнях переважає погляд автохтонного походження слов'ян (в басейні Одри й Вісли). У польській науці такий погляд репрезентують передусім: Т.Лер-Сплавінський («О pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. — Poznań, 1946, s. 143; «Czy słowianie przyszli ze Wschodu» // *Życie i Myśl*, 1959, nr. 11–12, s. 5–16; *Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian.* — Warszawa, 1954, s. 78–89); Ю.Чекановський (*Wstęp do historii Słowian.* — Lwów, 1927). Пор. теж вислови на цю тему обох авторів: *Z polskich studiów slawistycznych.* — Warszawa, 1962, t. I. Іншої точки зору дотримується К.Мошинський, який у праці «Первинний вигляд праслов'янської мови» (Вроцлав, 1957), спираючись в основному на мовний матеріал (у меншій мірі етнографічний) слов'янської та індоєвропейської мов, локалізує праатьківщину слов'ян на євразійському кордоні.

² Таку концепцію приймав (мабуть за Мевським і Ходаковським) Сярчинський; пор.: Fr. S[iarczyński]. *Rozprawa, czyli Słowianie lub Słowianie znać się i mówić właśnie mają* // *Czasopis Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich*, 1828, s. 39–63. Про відповідні гіпотези в епоху ренесансу див.: Т. Ulewicz. *Sarmacja...*, s. 98 та ін. Вперше над такою етимологією задумався Суровецький у праці «Спостереження початку слов'янських народів» (1824) і розповідав про назву «слов'яни»: «через те, що в діалектах більшої частини слов'янських поколінь можемо її знати». Ця загадка донині не має відповіді. За новими дослідженнями ця назва спочатку позначала народ, який мешкав над якоюсь річкою чи озером із назвою: Слово, Слава і т. д., а слов'янський корінь: *-слав-*; *-слов-* означав просто «чистий». Така річка («з чистою водою») могла, наприклад, бути Дніпром, який у народних українських піснях має назви: Славут, Славута, Славутич. Пор.: Т. Lehr-Splawiński. *Jeszcze o nazwie Słowian* // „*Język polski*” s. 140–6; Moszyński: *op. cit.*, s. 142. Цей вчений виводить назву *Slovene від «чисті поля», «які лежали на лісових просторах Волині, Полісся і т. д.» (там само, s. 144).

³ Rkps CGIa f. 733 DNp op. 2 d. 1; druk. «Сын Отечества», 1820, №№ 33–36 і 38–40 під назвою: «Проект ученого путешествия по России для объяснения древней славянской истории».

року надіслав до Гомеля Румянцеву. Взагалі вона присвячена питанню городищ і містить досить великий словник, бо він нараховує близько 1200 слів, у яких Ходаковський визнавав слов'янське коріння, що походить з праслов'янської епохи¹. Біля слів: *слава, хвала, честь, мисль* він поставив знаки оклику, бажаючи звернути на це особливу увагу й підкреслити, що праслов'яни знали поняття, яких стосувалися ці слова. Весь представлений словник має, на думку Ходаковського, свої відповідники у географічних назвах і був причиною їх номінації. Він писав: «Ось первинний словник, який дав назву цілій слов'янській землі. Він складається із самих лише основних, тобто первісних слів, які я пізнав до цього часу. Серед них назви урочищ, які походять від честі, хвали і слави. Це безсумнівне підтвердженням того, що наші предки *мислили, прагнули* і називалися синами *слави*» (там само).

Аргументи на підтвердження цієї тези йому давали також пісні. У «Проекті» він писав про це: «у народних піснях і обрядах *слава* не є ані чужою, ані незрозумілою» і для підтвердження наводить дві галицькі пісні. У вже згаданій праці, надісланій Румянцеву він з цього питання робив такий висновок: «За неусталеним правописом пишеться: слов'яни і слав'яни, але я на підставі досліджень дійшов до висновку, що загалом всі ми називалися «слав'янами». Бо *слава* оспівується у весільних піснях, є багато урочищ, які походять від *слави* — озера, ліси і гори, яких є сотні в усіх слов'янських землях».

Наріжним каменем доісторичних досліджень Ходаковського було найбільш раннє місце проживання слов'ян і пов'язане із цим питання меж поселення давніх слов'ян. У результаті своїх пошуків і мандрівок слов'янськими землями він створив оригінальну теорію місця проживання слов'ян, так звану теорію городищ, яку висловив уже в праці «Про дохристиянське слов'янство», долучаючи на її підтримку аргу-

---

¹ Рукопис міститься в бібліотеці ім. Леніна в Москві: ф. 255, к. 18 ед. 30. Рукопис не має назви. У публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді міститься чотири томний словник городищ (Словарь географических названий: фонд 488). Том I містить 515 мап і пункти від: Баба до Істок; т. II — 446 мап, пункти: Юг до Мокрий; т. III — 451 мапу, пункти: Молоко до Сіви; т. IV — 452 мапи, пункти: Скала до Жив. Фрагмент цього словника опублікований у: «Русском Историческом Сборнике», 1844. — Т. VSS, с. 41–367. У 1840 році його надіслав до Праги Шафарик (т. III 1844 року) і зробив із нього виписки (367 сторінок великого формату), які містяться в пражському Національному музеї, sygn. IX A2. під назвою: «Zeměpisny slovník, dílo pohronj Zor. Dol. Chodakowského».

менти в наступних працях. Згідно із цією теорією, первинне місце проживання слов'ян було поділене на невеликі за площею (бл. одної квадратної милі) — територіальні одиниці, згруповані поселення, яким він дав оригінальну й дещо дивну назву: *старе-ста*. Сама назва, як і вся теорія, потребувала детального пояснення. У праці «Про дохристиянське слов'янство» він писав, що слов'яни: «Окреслюючи *старе-ста* і вміщаючи в нього сто земних назв, обирали посередині найкращі місця для лисої гори і святого «огороду», тобто використовуючи заокруглення до решти прилеглих назв».

Із наведених вище слів та ще з інших пояснень Ходаковського виходить, що *старе-сто* — це така територіальна одиниця для поселення, яка мала святий «огород», тобто городище, який перебував у центрі і найкращому місці, найчастіше на пагорбі і над водою (річкою, озером). Городище це було оточене земляним валом. У трактаті «Разыскания» він про них пише: «Ці городища були святими «огородами», тобто місцями парафіяльними, де відбувалися весілля та інші язичницькі обряди». Цими подіями керував жрець, який поєднував у собі релігійну і світську владу¹.

Іншим важливим місцем була, за його теорією, у такому первинному селищі, так звана лиса гора — місце оточене таємничістю. Ходаковський ніде не пояснює призначення цієї гори, але можна здогадатися, що це місце було призначене для особливих таємних дій і чарів, ремінісценції яких можна знайти в легендах.

Довкола городищ мусили розташовуватися поселення, які мали свої відповідні назви і яких було буцімто сто, звідти назва — *старе-ста*. Городища були розсіяні на всьому слов'янському просторі: від Уралу і Ками аж до Лаби і від Адріатичного моря до Північної Двіни.

Звідки походить ця дивна теорія? Під час подорожі Ходаковський помітив залишки земляних валів, що насправді були рештками слов'янських городищ часів раннього середньовіччя. Класичним прикладом тут може слугувати град Волинь, раніше відомий лише з руських літописів та хронік Длугоша, яким Ходаковський зацікавився під час подорожі узбережжям Бугу та зробив цінні і влучні спостереження щодо нього. Він писав: «У 1817 році я особисто відвідав це місце, де географія Длугоша вказує на існуючий колись град Волинь. Там, де Гучва

---

¹ Пор. розділ „Odkrycie folkloru”, przyр. 24.

впадає до Бугу, ліворуч, є городище, від якого походить і назва місцевості — Грудек. Є великий вал, що оточує це місто, та безліч могил...» («Разыскания...»).

Ці спостереження виявилися слушними, і заслуга ідентифікації граду Волині приписується сьогодні Ходаковському. Він також точно визначив локалізацію колишнього Червеня, ідентифікуючи його із Черменом над Гучвою, де знайшов рештки праслов'янських земляних валів. У листі до Бандтке науковець писав: «У селі Чермен над Гучвою, нижче Тишовець, я знайшов особливу річ. Це округлі вали — такі, як у всіх городищах і в Червонограді нижче Галича, у гирлі річки Дуби. Тепер я запитую в нашої історії: який із них з'явився раніше або який був головним поміж Червенськими містами, тобто на Червоній Русі?»

Отже, вали городищ — перша ланка розвитку теорії городищ. Друга — географічні назви типу «*Городисько*», «*Городець*», «*Городище*», «*Новоградець*» і т.п., де коренем є «-город-» або «-град-». Ходаковський знайшов їх безліч; це переконало його, що тут прихована таємниця, корені якої сягають глибокої давнини, і що дані назви є залишками давньої слов'янської системи поселень. Оскільки з усієї спадщини праслов'ян географічні назви проіснували найдовше, Ходаковський присвячував топографічним дослідженням особливу увагу, значно випереджаючи в цій сфері як слов'янських, так і західноєвропейських дослідників, що слушно підкреслював Тадеуш Войцеховський. Назви місцевості він уважав цінним джерелом пізнання слов'янської міфології, надзвичайно багатой, про що свідчать такі назви місцевості, як Білобог, Хвалибог, Чорнобог, Дажбог, Радогост та інші.

У генезисі теорії городищ є й третя ланка — зрештою, найбільш хитка, хоча в концепції Ходаковського вона становить істотний елемент. Ідеться про географічні назви місцевостей по сусідству з городищами, великий відсоток яких виводиться з праслов'янської лексики. Назви ці мали виступати в певних групах, завдяки чому, знаючи одну, Ходаковський часто вгадував інші, що існували колись і зберігалися в пам'яті найстарших мешканців даної місцевості та в старих документах. Він писав про це в листі до Ігнація Бенедикта Раковецького від 10.02.1822 р.: «Тепер я навчився ще більшого. Я вже можу на підставі однієї номенклатури вгадувати решту з тих, які оточують городище, і на їх підставі визначати межі городища [...]. У багатьох місцях селяни

думали, що я народився серед них, що я тут корінний або маю точну карту їх місцевості».

Із зібраного матеріалу Ходаковський уклав свій великий «Словник городищ» у чотирьох томах та карту городищ, копію якої надіслав до Товариства приятелів науки; Лелевель згадував про це так: «Я бачив цю прекрасну роботу, що узагальнює його бачення, і хотів зняти з неї копію, але Твардовський [у Вільні] її загубив». Свої розшуки городищ Ходаковський не перестав здійснювати навіть тоді, коли був позбавлений субсидій і отримував допомогу лише від друзів.

Як уже згадувалося, городища мали визначати межі Слов'янщини. Виходячи з цього, Ходаковський часом просувався задалеко, висловлюючи помилкові думки. Так, наприклад, давні фінські племена весь (навколо Білого озера), мерю (в районі Ростова) та муром (над нижньою Окою), відомі з «Повісті минулих літ», він уважав слов'янськими («Разыскания...» та «Проект»). Помилкову тезу висунув науковець і з приводу масагетсько-аланського племені, що було відоме під староруською назвою «хваліси» й колись мешкало над Нижньою Амудар'єю («Проект»).

Критикуючи локалізацію східнослов'янських племен у IX ст., представлену Карамзіним у першому томі «Історії Російської держави» та на доданій до нього карті, Ходаковський запропонував ряд цікавих коректур, основаних головним чином на топонімічному й ономастичному матеріалі. Він уважав, що географічні назви дозволять знайти головні пункти поселень окремих племен, отже, наприклад, центром кривичів, на його думку, міг бути відомий лише з історії град Креви в Ошмянському повіті, назву ж «деревляни» він виводив від річки Здривлі (Древлі) поблизу Іскоростеня (Коростеня), а не від лісів. Село Старі Дороги, де збереглися залишки земляних валів, колись могло бути центром дреговичів, а бужан і дулібів науковець не ідентифікував з волинянами.

Окрім топонімічно-ономастичного матеріалу, у своїх дослідженнях Ходаковський використовував і матеріал діалектів. Він уважав — іще одна його заслуга, — що мова народу не змінюється так швидко, як літературна мова, вона набагато триваліша й більш архаїчна, великою мірою наближена до давньої мови. Насправді, на діалекти звертали увагу ще до Ходаковського (наприклад, Станіслав Трембецький), але їх ніхто не досліджував і ніхто не робив із цього практичних науко-

вих висновків; він же використовував діалектологічний матеріал, наприклад, намагаючись визначити межі окремих племен. У роботі «Разыскания...» науковець дорікав Карамзіну в тому, що той зовсім не користувався діалектами й «не знав, де сходяться, тобто власне межують, литовська мова та руські діалекти». Дещо зі своїх досліджень він подав, наприклад, у листі до редактора часопису «Северный Архив», Тадеуша Булгарина: «В гирлі Медведиці, що впадає до Волги, закінчився кривицький (тобто білоруський) діалект, який у Тверській губернії відрізняється від діалекту псковського, новгородського чи смоленського. У цих трьох губерніях перед «з» додають «д», а замість «т» у багатьох словах з'являється «ц», наприклад: «дзечи» замість «дети», «ходзице» замість «ходите», «цебе» вмісто «тебе», «пяцero» замість «пятеро» і т.п. У Тверській губернії «ц» перетворюється на звук «ч» і навпаки, наприклад, «чарь–огонь» замість «царь–огонь» [...]. Одним словом, прислухаючись до різних наріч і розглядаючи їх з історичної точки зору, можна майже впевнено сказати, що межі колишніх новгородських поселень та вплив тверських князів на політику цієї республіки визначаються на основі близькості діалектів між собою».

Хоча теорія городищ не могла бути цілком прийнята в науці, бо містила забагато фантастичних моментів, уже один факт того, що вона звертала увагу на важливі об'єкти праслов'янської культури (городища), які до цього навіть не помічалися, немало посприяв розвиткові археологічних досліджень у слов'янських країнах. Дана теорія мала як супротивників (наприклад, Костянтин Калайдович), так і прихильників. До останніх належав Михайло Погодін, який опублікував низку робіт Ходаковського, а його теорію навіть поклав в основу своїх університетських лекцій. Повністю підтримав її Іван Вагилевич, на якого Ходаковський справив значний вплив. Знаменними, із цієї точки зору, є слова Вагилевича в листі до Яна Богдана Тарновського (неопублікованому) від 6 квітня 1836 р. Про свої дослідження він розповідає: «Я бачив два городища на відстані милі один від одного і знайшов усе саме таким, як розповідав Зоріан Ходаковський, а саме: плин річок, високе розташування та старе–ста. Багато нам потрібно таких світил, яким був Ходаковський, щоб усе це обігріти й освітити».

Єнджей Морачевський, що вважав Ходаковського «глибоким дослідником слов'янських речей», також прийняв його погляд на перші слов'янські поселення без застережень. Вплив теорії городищ

певною мірою помітний і у Вінцента Іполіта Гаварецького; цінували її навіть ті, хто дотримувався іншої думки щодо городищ, наприклад, Євстахій та Костянтин Тишкевичі. Цікаву думку на цю тему знаходимо в Крашевського: «Багато хто обговорював городища, на які Зоріан Ходаковський першим звернув увагу дослідників старожитностей; однак до сьогодні ніхто не зміг додати нічого суттєвого до його перших влучних досліджень. Думки цього прекрасного археолога, що виникли після огляду великої території країни, дотепер лишаються основою всіх пошуків і, не змінені, вживаються в різний спосіб, переходячи з книги в книгу».

Пізніші та новіші дослідження показали, у чому полягали помилки Ходаковського: передусім у тому, що він не звертав уваги на оборонну функцію городищ, стверджуючи, що в них здебільшого відбувалися урочистості й обряди, особливо релігійні. Заслуги Ходаковського як археолога та дослідника слов'янських старожитностей не були гідно оцінені наукою. Слушно говорить професор Юзеф Костшевський: «Варто додати, що, попри це, заслуг Ходаковського не оцінили, бо його науковий доробок розпорошений по різних малодоступних часописах та архівах і тому не дуже відомий».

У полеміці Ходаковського з Карамзіним (головним чином у роботі «Разыскания...») з'являється одне з основних питань стосовно історії Русі — роль варягів у розвитку її державності. Тут Ходаковський проявив себе винятково проникливим та критичним дослідником, чого наука, зрештою, не змогла оцінити належним чином.

Відомо, що в «Повісті минулих літ» ідеться про прибуття «з-за моря», зі Скандинавії, норманських варяго-русів з Рюриком та Сінеусом і Трувором (братами Рюрика) на чолі, які мали привести до ладу руську державу. Інтерпретація цього переказу призвела до створення так званої норманської теорії, що перебільшувала роль норманів у процесі формування Русі як держави. Початок цьому поклав Герард Фридерик Мюллер (з ним полемізував Ломоносов у роботі «Происхождение имени и народа российского»), а чітко сформулював цей погляд Август Людвіг Шльоцер, який доводив, що норманські прибульці легко могли завоювати нечисленних та організаційно слабких слов'ян. Цей погляд прийняв і Карамзін.

Ходаковський протиставив норманістам власну, антинорманську, слов'янську теорію, що виникала з його основних припущень та

поглядів на проблему племінної організації слов'ян у період раннього середньовіччя. Найгостріше й найширше він критикував норманістів у роботі «Разыскания касательно русской истории». Науковець не міг погодитися з поглядом Шльоцера, ніби слов'яни були мало не «дикунами», і вважав таку думку тенденційною та антислов'янською. З цього приводу він писав: «Нас не повинні дурити байки чужих письменників, які на підставі малоюмовірних оповідок, а ще більше з ненависті, коротко висловилися про наших предків. Ми не повинні цілковито на них спиратися й вірити, що дитинство слов'ян повите туманом грубої неотесаності та дикості» («Разыскания...»).

Ходаковський не згадує тут Шльоцера, проте альяція абсолютно зрозуміла. Отже, важко погодитися із твердженням Раппапорта, що буцімто Ходаковський був прихильником норманської теорії, а тим більше, що його погляди були подібні до поглядів Шльоцера. Нічого подібного. Проти даного твердження свідчать процитовані вище слова Ходаковського та багато інших, подібних думок, які можна знайти в його роботах і кореспонденції. Деякі з них будуть наведені нижче.

Зі згаданою проблемою, як відомо, тісно пов'язана інтерпретація назви «Русь». Прихильники норманської теорії, спираючись на переказ так званого Нестора, шукали коріння назви «Русь» у Швеції. Карамзін писав: «Руські варяги, Несторові варяги–руси жили в Швецькому королівстві, де з незапам'ятних часів одна приморська провінція називалася Россьюкою — Рослаген».

Спираючись на хроніки та Шльоцера, Карамзін стверджує, що «слов'яни, втомлені від внутрішнього безладу, у 862 році запросили трьох братів–варягів з *руського* покоління, які стали господарями нашої давньої вітчизни й від імені яких наш край почали називати Руссю».

Ходаковський висунув іншу гіпотезу щодо етимології назви «Русь». Аргументи на її користь він брав із двох джерел: топоніміки та народної культури, а деякі деталі — з писемних пам'яток. Перше джерело, безсумнівно, дуже важливе й варте особливого підкреслення. Науковець зібрав велику кількість назв із коренем «–рус–», «–рос–» (він додав навіть «–рис–»!) і намагався довести, що назви з таким коренем поширені не лише на руських теренах, а на всіх слов'янських землях, отже, є загальнослов'янськими. Звідси висновок: назву «Русь» не можна пов'язувати з варягами. У «Проекті» Ходаковський навів 85 назв

типу «Русь», «Руса», «Русець» і т.п. і зазначив, що подібні географічні назви мали би «бути лише в тій місцевості, де панувала норманська Русь — усупереч цьому ми бачимо, що вони поширені у всіх слов'ян». Наведення аргументів з топонімічного матеріалу, а навіть спосіб їх наведення, не втратили актуальності й нині.

Етнографічні аргументи є, у даному випадку, не такими вдалими. Ходаковський звернув увагу на вислів «руса коса», що трапляється в руських піснях — його відповідником у схожих піснях із Краківського воєводства є «золота коса», а також на русалок, відомих із переказів, особливо на Червоній Русі. Оскільки ж народні пісні науковець уважав творчістю, у якій збереглося безліч реліктів давнини, він включив їх до своєї гіпотези як істотний елемент, що мав підтверджувати «рідне» походження назви «Русь». Він вважав, що якби Карамзін знав народ і його культуру, особливо пісні та перекази, то напевно використав би їх для пояснення назви Русь і переконався б, що «це слово не є якимось складним чи чужим, щоб обов'язково виводити його з норманського краю, із закордону [...]. Рослаген хай лишається за солоним морем і в чужих для нас роздумах» («Разыскания»).

Крім того, у сербському словнику Караджича Ходаковський знайшов слово «*руштєви*», що означає сорт вишень («Srpski rječnik», Відень, 1818 р.), а в українській народній лексиці — прикметник «*русий*» на позначення світлого волосся. Усе це він використав для доведення своєї гіпотези.

Зауваження Ходаковського щодо ролі норманів у розвитку руської держави дивовижним чином збігаються з деякими (панівними) поглядами сучасних дослідників. У новіших дослідженнях переважає погляд, що роль варягів переоцінено, оскільки слов'янське суспільство, вже добре розвинуте, поглинуло й повністю асимілювало їх.

Майже так само, як етимологію назви «Русь», Ходаковський пояснював етимологію багатьох інших географічних назв. Так, наприклад, він дорікав Карамзину, що той виводив назву міста Турова над Прип'яттю від нормана Тура, а не від дикого тура, що колись жив на слов'янських землях. У роботі «Разыскания...» він писав: «Я знаю близько 160 назв на просторах нашої землі, які походять від слова «тур»; про те, що це слово було відоме й поширене в слов'янського народу, свідчать численні пісні про тура (в «Проекті...» наведено 10 таких пісень), які найчастіше співалися під час обряду «туронь», а

також «Слово о полку Ігоревім», де мужнього Всеволода названо «яр-туром» та «буй-туром».

Рішуче відкидає Ходаковський теорію про походження назви Києва від імені легендарного засновника цього міста Кия і пропонує етимологію від слова «кий» (палиця, булава). Ідентична інтерпретація стосується Кракова, назва якого, на думку Ходаковського, походить не від легендарного Крака, а від крякви — дикої качки. Багато уваги присвятив науковець назві Москви. Первинною він вважав назву річки Москва, що логічно, і пов'язував її зі словом «міст». Цю гіпотезу Ходаковський висунув у 1820 році («Проект...»), а ще через два роки знайшов біля витоків річки Москви великі болота, що їх місцеві жителі називали Калиновий Мостик — цей факт, здавалося, підтверджував слушність його припущення.

Обговорені вище приклади, найбільш типові та найцікавіші, свідчать про те, що Ходаковський мав особливу схильність до етимологізації. Сама ідея використання мовних даних для пояснення історичних загадок є надзвичайно успішною та новаторською. З другого боку, важко не помітити, що підпорядкування такого типу міркувань одній ідеї — боротьбі з усім іноземним, не засноване при цьому на ґрунтовних мовознавчих знаннях, іноді приводило Ходаковського до чудернацьких висновків. Характерним прикладом може слугувати твердження з роботи «Про дохристиянське слов'янство», згідно з яким слово «человек» етимологічно пов'язане з двома словами — «чело» і «век» (приблизно — «чело веков»), що нібито мало свідчити про виняткове почуття свободи слов'ян і про те, що в них ніколи не існувало рабства.

Окремий розділ історичних досліджень Ходаковського — розкопки, об'єктами яких були старі могильники (він називав їх жальниками) та кургани (так звані сопки), що розташовані в Україні (найвідоміші — Сорока та Переп'ята й Переп'ятиха, з якими пов'язані давні народні легенди), під Старою Ладогою та в інших місцях. Про розкопки двох таких сопок на берегах Волхова Ходаковський повідомляв Голембйовському, докладно описуючи знайдені в них предмети.

Цій справі науковець присвятив також невелику статтю «Сопки», де говорить про чотири власноруч розкопані кургани (в тому числі про так звану Могилу Гостомисла під Новгородом). Розкопки зайняли «близько тридцяти днів» і коштували «більше чотирьохсот рублів», виплачених найманам робітникам. В одному з курганів Ходаковський

знайшов спалені людські кістки та порожнє глиняне горнятко, у якому, припускав він, мав бути якийсь напій. «Я довго дивився, — розповідає науковець, — на це свідчення засад, якими керувалися наші предки» («Разыскания...»).

Другим об'єктом його розкопок були старі могильники, або так звані жальники. Такий могильник Ходаковський розкопав у 1820 році недалеко від Сольця на правому березі Волхова. Досить детально він писав про це в згаданому листі до Голембйовського та в невеликій статті «Жальники».

Єдине зауваження можна висловити на адресу Ходаковського-археолога, а саме — науковець не потурбувався про створення документації щодо розкопаних об'єктів, не робив малюнків, які могли б стати цінним матеріалом для пізніших дослідників, тим більше, що об'єкти ці, скоріше за все, були знищені. Принаймні вони не збереглися у відомих матеріалах Ходаковського, що викликає здивування, адже він зробив багато інших малюнків, наприклад, гербів.

Це не применшує піонерської ролі Ходаковського в археології. Він випередив своїх наступників щонайменше на двадцять років. Один із цих наступників, Костянтин Тишкевич, слушно писав: «Великими є заслуги Зоріана Доленги-Ходаковського для слов'янської археології, проте взявся він за це трохи зарано, адже в той час, коли необхідність цієї науки в країні ще не була усвідомлена, Ходаковський мусив безрезультатно змагатися з думкою про піднесення цієї галузі, якою досі не займався, і, як солдат вірний своїй справі, загинув за неї в бою. Зерно, посіяне Ходаковським, зійшло лише після його смерті».

Через сорок років після проведення Ходаковським розкопок Юзеф Ігнацій Крашевський писав: «Варто було б, як Зоріан Ходаковський, спеціально пройти пішки від могили до могили, зайнятися систематичним пошуком і за його результатами заново окреслити віхи». У Великопольщі з'явилися «товариства збирачів старожитностей» — у Шамотулах, Гостині, Гнезні, Рашкові та Остшешові. У 1844 році в «Другові народу» з'явилася замітка, де читаємо таке: «Кілька років тому у Великопольщі почали розвивати думку Ходаковського щодо могил та курганів, розкиданих по слов'янських країнах». У Вільні археологічну діяльність розвивала Археологічна комісія, співзасновником та першим головою якої був Євстахій Тишкевич, а одним із найактивніших членів —

його брат Костянтин, автор ряду історичних робіт. Ходаковський довгий час вважався авторитетом у сфері археології, і навіть помилок його не помічали — про це пише один зі членів Археологічної комісії Академії Наук Адам Гонорій Кіркор. Високо оцінював його заслуги відомий археолог, професор Ягеллонського університету Адам Лепковський, який, заохочуючи Зигмунта Глогера до написання наукової роботи про Ходаковського, казав таке: «Чарноцький (Ходаковський) уже в першій чверті нашого століття мріяв про те, чого ми сьогодні прагнемо в справі збирання переказів, пісень, етнографічного матеріалу, дослідження могил і т.д. Деякі напрями цієї галузі археології він намітив геніально. Ніхто до цього часу не розглянув його ідеї науково та критично».

Дослідження старожитностей на східнослов'янських теренах відбувалися в минулому столітті в напрямі, визначеному Ходаковським. Предметом розкопок були передусім кургани та могильники; дедалі більший інтерес викликали земляні вали городищ. У Росії масштабні дослідження городищ, курганів і жальників наприкінці минулого століття здійснював Олександр А.Спіцин, виразно спираючись на дослідження Ходаковського.

Значення піонерських територіальних досліджень Ходаковського є винятковим, але вони не вичерпують його заслуг як дослідника слов'янської минувшини. Ходаковський був також проникливим перекладачем писемних джерел і пам'яток, зокрема, руських. На прикладі «Слова о полку Ігоревім» це показав Прийма — автор статті «Зоріан Доленга–Ходаковский и его наблюдения над “Словом о полку Игореве”». У цій статті Прийма використав зауваження Ходаковського щодо «Слова...», які містяться в двох рукописах із його спадщини — «Словнику городищ» та «Словнику давніх польських слів», а також його власноручні примітки і зауваження в примірнику «Історії Російської держави» Карамзіна. Ми не будемо повторювати висновків Прийма, хоча варто подати один приклад: усі дослідники «Слова...», пояснюючи опис битви, що відбулася в 1067 році між Всеславом Полоцьким та Ярославичами («На Немизи снопи стелють головами...»), ототожнювали «Немизу» з Німаном. Така інтерпретація утвердилася також завдяки авторитетові Карамзіна. Ходаковський же вказав, що йдеться про невеличку річку в Мінську, притоку Свіслочі, а пізніші дослідження це підтвердили.

Проте стаття Прийми не вичерпує сформульованої в назві проблеми. Він пише (с. 77), що «в друкованих роботах Ходаковського не має жодних зауважень щодо “Слова...”», а це не відповідає дійсності. Звичайно, у друкованих роботах їх ненабагато менше, ніж у рукописних матеріалах. Звідки ж, наприклад, Пушкін міг знати про Ходаковського як знавця цієї пам’ятки? Напевно він не вивчав рукописів Ходаковського, а, що імовірніше, знав його друковані роботи. Якщо не рахувати згадки про Бояна в роботі «Про дохристиянське слов’янство» та кількох подібних у кореспонденції, цікаві зауваження про «Слово...» можна знайти передусім у роботах, надрукованих російською мовою, виданих іще за життя автора. Так, у роботі «Разыскания касательно русской истории» (1819) Ходаковський висуває гіпотезу (зрештою, помилкову), згідно з якою Каспійське море називалося колись Лукомор’ям, спираючись, у тому числі, і на «Слові...»: «У «Слові о полку Ігоревім» згадується також Лукомор’я. Не можу погодитися з тим, що це означає лише вигнутий берег моря...». У «Проекті наукової подорожі Росією» читаємо: «Золотий стовп на червоному полі трапляється на десяти польських, сілезьких та моравських гербах, відомий у народних переказах і згадується в «Слові о полку Ігореві»: «оба багряная стлѣпа погасоста, и съ нима молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ тѣмою ся поволокоста”». Іменник «стлѣпа», вжитий у такому контексті, надавав Ходаковському впевненості в тому, що його теза про «рідне» походження гербів є слушною.

Пояснюючи оспіваний у народних піснях Дунай, він нагадує, що Ігореві, який повертається з половецької неволі, «дівчата співають на Дунаї, ллються голоси через море до Києва». Посилання на те, що Всеволода в «Слові...» названо «буй-туром» і «яр-туром», вже згадувалося під час обговорення його етимологічних досліджень.

У роботі «Спроба пояснення слів «князь», «ксьондз» Ходаковський пише: «У новгородській губернії та інших місцях народ називає вогонь та воду «царем» і «царицею», як Ярославна, що на стінах Путивля називала «паном» вітер, Дніпро та сонце. Ця повага до природи, тобто стихій, є залишком слов’янської епохи». Усі наведені приклади яскраво свідчать про те, що Ходаковський трактував давньоруську поему як цінну пам’ятку та джерело, гідне уваги історика Слов’янщини.

Наведемо ще один приклад, який свідчить про виняткову дослідницьку проникливість Ходаковського. У «Проекті наукової подорожі Росією», у місці, де мова йде про пошуки столиці в'ятичів, є такі слова: «В описі руської землі, який вміщено у Воскресенському літописі (I, с.20) та в Шльоцера (рос. перекл., II, с. 782) і який має належати до першої половини XV ст., серед смоленських городів згадується В'ятичеськ». Названий тут опис руської землі — відомий в російській історичній літературі «Список русских городов дальних и ближних», що в руських літописах уміщувався під окремою назвою — «А се имена всем градом русским, дальним и ближним» і містив 358 назв руських городів із невеликими поясненнями. Ця пам'ятка, якою історики нехтували і яку вважали продуктом пізнього періоду (в тому числі Карамзін), була оцінена Ходаковським як вартісне джерело для історичної географії Русі. Важливим тут є, зокрема, визначення віку пам'ятки. В іншій своїй праці, опублікованій Погодіним у 1833 році, він визначає хронологію ще точніше, припускаючи, що пам'ятка з'явилася близько 1430 року, за часів Вітольда. Слушність зауважень Ходаковського повністю підтверджують недавні дослідження Тихомирова. Він дійшов висновку, що обговорювана пам'ятка «має увійти до золотого фонду російських географічних робіт», та назвав часом її виникнення першу половину XV чи навіть кінець XIV століття.

Ходаковський посилається у своїх роботах на ряд інших пам'яток слов'янської писемності, серед яких «О письменах» болгарського монаха Храбра, який жив на межі IX–X століть, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона та інші.

Досконале знання літописів і старослов'янських писемних пам'яток ставало основою різноманітних цікавих ідей для наукових робіт. Так був написаний нарис про водні шляхи давньої Русі. Публікуючи цей нарис у 1837 році, Погодін назвав його (незважаючи на те, що це була «сира» чернетка) «дорогоцінною роботою», яку «гріх було б далі тримати в таємниці».

Дослідження Ходаковського у сфері слов'янських старожитностей високо оцінив Шафарик, який привіз його рукописи до Праги і певною мірою використав у своїх роботах. Цікаві дані на цю тему можна знайти в кореспонденції Шафарика з російськими вченими. Уже в листі до Кеппена від 30 травня 1825 року (тоб-

то ще за життя Ходаковського) читаємо: «Von wem haben wir eine allgemeine slavische Altertumskunde zu erwarten? Wird uns nicht Herr Chodakowski eine solche liefern?» («Від кого ще нам очікувати загальних досліджень у сфері слов'янських старожитностей, як не від Ходарковського, який нам їх надає»). Пізніше він також живо цікавився рукописами Ходаковського. Знаходимо ряд висловлювань на цю тему. У листі до Погодіна від 7.VIII.1836 науковець писав: «Chodakowski's Papiere sind nun in sehr guten Handen, wenn sie bei Ihnen sind» («Якщо документи Ходаковського у вас, то вони у надійних руках»). Якщо документи Ходаковського у вас, то вони у надійних руках Передусім Шафарика цікавив «Словник городищ», який він отримав від Погодіна після низки клопотань та зробив із нього копію. Учений захоплювався багатством матеріалу, що містив словник, і вивчав його понад півроку. У листі від 21.X.1840 він писав Погодіну: «Chodakowski's Geographisches Lexikon enthalt fur mich viel Interessantes, sowohl fur die historische Karte, als auch fur den archeologischen Titel meiner Altertumer. Es wird den ganzen Winter brauchen, es zu lesen und gehorig zu excerpieren, um so mehr, da ich die Excerpte allein machen muss» («Географічний словник Ходаковського для мене містить багато цікавого, як для історика-картографа, а також для археологічних назв моїх старожитностей. Це займе всю зиму, щоб прочитати його й ґрунтовно дослідити, тим більше, що я сам повинен зробити).

Подібних висловлювань Шафарика можна навести більше. Його цікавила сама постать Ходаковського, він прагнув якомога ближче познайомити з нею своїх співвітчизників. Саме за ініціативи Шафарика в періодичному виданні, яке він редагував, «Часопис чеського музею» («Časopis Českého Museum») з'явилася велика стаття про життя Ходаковського, написана Каролем Владиславом Запом, що в той час перебував у Львові. Зап писав про нього як про «першого і, безсумнівно, найкращого серед своїх сучасників дослідника слов'янського народу та його старожитностей».

Багато гіпотез Ходаковського не витримували наукової критики, проте навіть такі помилкові або й просто фантастичні ідеї в багатьох випадках справили живильний вплив на розвиток народознавства та слов'янознавства. Врешті, Ходаковському не можна відмовити в дослідницькій проникливості, а найбільше — в надзвичайній витри-

валості та безмежній відданості своїй ідеї. Він міг би слушно сказати сам про себе: «Не знаю, чи знайдете в нашому слов'янському племени такого стоїка й упертого, який, відмовившись від усіх правил світу, занурився б, як я, у свій предмет».

У сфері вивчення слов'янської історії найважливішим є те, що на землі, «схожій, — як казав сам Ходаковський, — на стару книгу, сторінки якої розсіяно по великій території», він зумів прочитати те, чого сучасники не помічали.